

CLYPEUS SPIRITUALIS

ORATIONUM COLLECTIO EX LIBRO PRECUM REGIS SIGISMUNDI I VETERIS

COMMENTARIUS ET EDITIO

pod redakcją

Marka Osiewicza | Rafała Wójcika | Wiesława Wydry | Jakuba Łukaszewskiego

TOM CZWARTY

Poznań 2025

JAKUB ŁUKASZEWSKI

MAREK OSIEWICZ

RAFAŁ WÓJCIK

*Accipe [...] has precaciones
per populum divulgandas*

Studia

wokół modlitewników

XVI wieku

PRACE INSTYTUTU FILOLOGII POLSKIEJ
UNIwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Redaktor Naczelna Wydawnictwa „Poznańskie Studia Polonistyczne”
Katarzyna Krzak-Weiss

Rada Wydawnicza
*Monika Grzelka (przewodnicząca), Zbigniew Kopeć, Józef Malinowski,
Lucyna Marzec, Tomasz Sobieraj, Małgorzata Witaszek-Samborska*

Recenzenci tomu
*dr hab. Jolanta Klimek-Grądzka, prof. KUL
dr hab. Justyna Kiliańczyk-Zięba, prof. UJ*

Projekt okładki, projekt typograficzny wnętrza i łamanie
Leszek Kwiatkowski

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki
i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju
Humanistyki” w latach 2017–2025, nr projektu NPRH 31H 17 0460 84.

© Copyright by Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”,
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2025

ISBN 978-83-67305-70-9
e-ISBN 978-83-67305-66-2

Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne”
*ul. Fredry 10, 61-701 Poznań, tel. 61 829 45 90
psp@amu.edu.pl, psp.amu.edu.pl*

Druk i oprawa
*TOTEM.COM.PL
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław*

Spis treści

Wstęp	7
RAFAL WÓJCIK, <i>Clypeus spiritualis</i> . Refleksje o pochodzeniu i źródłach modlitewnika Zygmunta I Starego	11
JAKUB ŁUKASZEWSKI, Nieznany polski modlitewnik z oficyny Mateusza Siebeneichera – ostatni taki hortulus?	45
MAREK OSIEWICZ, Charakterystyka pisowni i języka dwóch polskich przekładów modlitewnika króla Zygmunta I Starego <i>Clypeus spiritualis</i>	99
Summaries	165

Nieznany polski modlitewnik z oficyny Mateusza Siebeneichera – ostatni taki hortulus?

W zbiorach Biblioteki Narodowej Szwecji, przechowywanych w Roggebiblioteket (wcześniej: Strängnäs stifts- och läroverksbibliotek) w Strängnäs¹ pod sygnaturą „Wrangelske boksamlingen 1282”, znajduje się nienotowany dotąd w literaturze polski modlitewnik w typie *hortulus animae*². Egzemplarz należał do rodziny Wrangel af Lindeberg i stanowił część prywatnej kolekcji majątku Säby. W 2006 r. członkowie rodu podarowali księgozbiór wraz z archiwum Bibliotece Narodowej Szwecji³.

-
- 1 Pierwotnie rezydencja biskupa Strängnäs, Korta Roggego (ok. 1425–1501), od 1627 r. siedziba Regium Gustavianum Gymnasium Strengnense. W 1968 r. budynek przejęła szwedzka Biblioteka Królewska. Zob. *Från biskop Rogge till Roggebiblioteket: studier utgivna till Strängnäs gymnasiums 350-årsjubileum*, red. R. Lundström, Nyköping 1976. Zbiorów tam zdeponowanych nie należy mylić z kolekcją znajdującą się w Bibliotece Katedralnej w Strängnäs, skądinąd niezłe znanej polskim badaczom – zob. M. Juda, E. Teodorowicz-Hellman, *Polonika w bibliotece katedralnej w Strängnäs = The polonica in the Library of Strängnäs Cathedral*, in cooperation with R. Lundgren, Stockholm 2011; por. R. Lundgren, *Strängnäs domkyrkobibliotek. Systematisk katalog över tryckta böcker*, Bd. 1–2, Skellefteå 2017.
 - 2 L. Bernacki, *Pierwsza książka polska. Studium bibliograficzne z 86 podobiznami (reprint)*, Warszawa 1979; K. Krzak-Weiss, *W ogrodzie duszy. Studia nad wyposażeniem graficznym polskich edycji modlitewnika „Hortulus animae”*, Poznań 2014; też, *Suplement do badań nad łacińską edycją modlitewnika „Hortulus animae”* (Kraków: *Dziedzice Marka Szarfenberga, 1546*), [w:] *Co musi wiedzieć uczony edytor, nawet jeśli nie chce. Prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Wydrze*, red. B. Hojdis, K. Krzak-Weiss, Poznań 2017, s. 115–127; „Złotodajna” makulatura. Na marginesie badań nad polskimi wydaniem modlitewnika „Hortulus animae”, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2023, t. 68, nr 3, s. 97–110.
 - 3 E. Andersson, *The Wrangel Library from Säby. Some Observations on Readers and Users*, [w:] *A Warm Scent of Books. Private Libraries at Leufstaberuk and beyond*, red. M. van Delft, P. Sjökvist, Uppsala 2023, s. 155–164.

W niniejszym tekście skupię się na kilku zagadnieniach. Najpierw przedstawię opis zidentyfikowanego egzemplarza, w tym m.in. uwagi o oprawie i proveniencji. Warto podkreślić, że wolumin jest uszkodzony – nie zawiera początkowych i końcowych kart, na których mógł widnieć adres wydawniczy. W dalszej części dokonam zatem analizy materiału typograficznego i treści modlitewnika, co pozwoli ustalić miejsce i czas jego druku. Następnie przedstawię zawartość treściową zabytku ze szczególnym uwzględnieniem części obejmującej tzw. *Officium Parvum Beatae Mariae Virginis*.

Egzemplarz nosi wyraźne ślady użytkowania: liczne przekreślenia i wytarcia fragmentów tekstu. Warto przyjrzeć im się dokładniej, gdyż są one rzadkim (a być może jedynym tak dobrze zachowanym w przypadku polskich hortulusów) świadectwem cenzury katolickiej – purgowania tekstu z elementów uznawanych za niepożądane. Z tego względu postaram się bliżej scharakteryzować te miejsca, by odpowiedzieć na pytanie, jakie treści zostały celowo zatarte i dlaczego.

1. Opis egzemplarza

Druk formatu dużej ósemki oprawiono w cienkie deski bukowe⁴ obleczone brązową skórą zdobioną ślepym wyciskiem: strychulcem, dwoma typami radełka z prostymi motywami plecionki. Oprawa zachowała się w nie najlepszym stanie – zdobienia są mocno zatarte i częściowo tylko czytelne. W centrum przedniej okładziny widoczny jest wycisk prostokątnej plakiety (77/78 × 47 mm), którą wypełnia medalion ze sceną Zwiastowania obwiedziony banderolą z inskrypcją: „SPIRITVS SANCTVS SVPERVENIET IN TE ET VIRTUS ALTISSIMI OBVMBRABIT TIBI” (Łk 1,35). Dolną okładzinę zdobi niewielka plakietka z wizerunkiem stojącego Dzieciątka Jezus w typie Salvator Mundi ujęta w owalny kartusz. Na dłuższych krawędziach okładzin dostrzec można pozostałości zielonych wiązań z tkaniny. Oba przedstawienia – zwłaszcza wycisk na przedniej okładzinie – nawiązują do treści woluminu⁵.

4 Oprawa: 147 × 112 × 60 mm. Karty: 137 × 97 mm (nieco przycięte przy oprawianiu).

5 Takich samych zdobień (jak dotąd) nie notują polskie opracowania tegumentologiczne oraz bazy NUSK (<https://nusk.upce.cz/> [dostęp 20.08.2025]) i EBDB (<https://www.hist-einband.de/> [dostęp 20.08.2025]).

Niestety nie wiemy, kim był (a może kim była?) pierwszy właściciel (właścicielka?) tego modlitewnika. Jeśli pozostawił (pozostawiła) wpisy proveniencyjne, to przepadły one wraz z pierwszą składką (opis stanu zachowania egzemplarza poniżej). Na przedniej wyklejce polski użytkownik tej książeczki, może już pod koniec XVI w., przytoczył dowcipnie fraszkę Jana Kochanowskiego: „Jeśli nie grzeszysz, jako powiadasz, czemu miła tak często się spowiadasz?”⁶. Poniżej znalazły się jeszcze (w ramach próby pióra tej samej ręki?), zapisane nieco jaśniejszym inkaustem, litery „P” i „M” oraz niezidentyfikowany wyraz rozpoczynający się również od litery „M” – niestety zaklejony ekslibrisem Wranglów.

Trudno orzec, w jaki sposób wolumin trafił do Szwecji. Ślady użytkowania, omówione poniżej, mogą sugerować, że stało się to w pierwszej połowie XVII w., może krótko przed 1639 r. Tę właśnie datę – prawdopodobnie również w ramach próby pióra i inkaustu – zapisał bowiem ktoś na stronie *verso* pierwszej z dwóch tylnych kart ochronnych⁷. Z całą pewnością natomiast już w XVII stuleciu książeczka ta znalazła się w rękach bliżej niezidentyfikowanego Szweda, Pera Erssona, który na tylnej wyklejce umieścił rymowane zakłęcie przeciwko złodziejom⁸.

Modlitewnik pozostał już w zbiorach szwedzkich i pod koniec XVIII w. trafił do majątku rodziny Wrangel af Lindeberg w Säby. Świadczy o tym ekslibris typograficzny z początku XIX w.: „N:o 1282 [nr rkp] WRANGELSKA Boksamlingen vid SÄBY” (75 × 37, kartka). Numer „1282” został powtórzony również na nalepce grzbietowej.

Opis egzemplarza

[*Hortulus animae*, Polonice, Kraków: Mateusz Siebeneicher, 1568–1575]. 8°.

⁶ Fraszka przytoczona zapewne z pamięci. Por. J. Kochanowski, *Fraszki*, oprac. J. Pełc, Wrocław 1998, s. 14 (I, 20: „Na Nabożną: Jeśli nie grzeszysz, jako mi powiadasz, / Czego się, miła, tak często spowiadasz?”).

⁷ Zapiska brzmi: „Anno 1639 den”. Książka mogła trafić w szwedzkie ręce w różnych okolicznościach: podczas wyprawy Zygmunta III Wazy do Szwecji (1598), wojny lat 1600–1629 bądź w trakcie epizodów wojny trzydziestoletniej na Śląsku.

⁸ Podaję odczyt autorstwa dr Elin Andersson z Biblioteki Królewskiej w Sztokholmie: „Hoo tenna bok eftersporia will / tå höro hon migh Per Ersson till. / Hon henne ställ eller döllia, / laßt bastrepet honom efterföllia / Jeśli chcesz wiedzieć, czyja to książka, / To należy do mnie Pera Erssona, / Jeśli ktokolwiek chciałby ją ukraść, / Niech podąży za nim sznur (szubieniczny)”.

[11?] + 12–287 + ? kart; sygnowanie: [?], B–Z⁸, Aa–Mm⁸, Nn_{1–7}, + [?]. Defekt: brak kart początkowych oraz k. 14–15 (sygn. B_{6–7}), 150 (T₇), 157–160 (V_{5–8}), 202 (Cc₂) i końca po k. 287 (Nn₇)⁹.

2. Czas i miejsce druku modlitewnika

Książkę wydrukowano po polsku, na papierze bez widocznych znaków wodnych. Analiza materiału typograficznego (czcionek, ozdobiaków typograficznych, drzeworytów) wskazuje, że egzemplarz ten jest nieznanym dotąd drukiem z oficyny Mateusza Siebeneichera (?–1582)¹⁰. Tekst zasadniczy liczy 26 wierszy i został złożony w jednej kolumnie (114/115 × 73 mm), szwabachą (wys. 20 wierszy = 88/89 mm¹¹), w niektórych miejscach w mniejszym rozmiarze (wys. 10 wierszy = 37 mm¹²). Tymi samymi czcionkami Siebeneicher drukował tekst główny i komentarze w *Postylli* (cz. I–III) Jakuba Wujka ([po 30 XI] 1573–1575)¹³. Śródtytuły zapowiadające psalmy i modlitwy złożone są antyką lub

9 Uwagę zwraca nietypowy sposób umieszczenia sygnatur: od składki „E” sygnowanie znajduje się w lewym górnym rogu kart *recto*. W innym hortulusie kieszonkowego formatu in 16° (tekst łaciński; Kraków: Dziedzice M. Szarfenberga, 1546 oraz wariantowe lub próbne niesfalcowane arkusze tego dzieła) foliację drukowano z kolei w lewym dolnym rogu kart *recto*. Zob. K. Krzak-Weiss, *W ogrodzie duszy...*, s. 161–167; też, *Suplement do badań...*

10 A. Kawecka-Gryczowa, *Siebeneicher Mateusz* [hasło], [w:] *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1983, s. 201–216; M. Bogusz, *Wypożyczenie graficzne „Kroniki wszystkiego świata” Marcina Bielskiego (1554, 1564). Pierwowzory, praktyka i strategia wydawnicza*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2022, t. 84, nr 1, s. 5–41. O Jakubie Siebeneicherze zob. A. Mańkowska, *Siebeneicher Jakub* [hasło], [w:] *Drukarze dawnej Polski od XVI do XVIII wieku*, t. 1, cz. 1, s. 191–200; A. Wójcik, *Bibliografia druków Jakuba Siebeneichera (1583–1604). Przyczynek do przyszłej edycji zasobu drukarskiego*, [w:] *Staropolska ikonografia a nauki pomocnicze historii. Materiały z 11 Ogólnopolskiej Studencko-Doktoranckiej Konferencji Nauk Pomocniczych Historii w Krakowie, 7–8 maja 2015 r.*, red. Ł. Fabia, A. Wójcik, Kraków 2016, s. 149–206; tenże, *Ze studiów nad oficyną Jakuba Siebeneichera*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2019, t. 25, s. 13–36.

11 Pomiar z k. 17v.

12 Mała szwabacha: pomiar z k. 12, 147v.

13 K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3 [dalej: Estr.], t. 33, Kraków 1939, s. 389–391; por. również M. Komorowska, *Kształt edytorski postylli polskich XVI i XVII wieku* –

charakterystyczną kursywą, spotykaną np. w dedykacji do części I *Postylli* ([po 30 x1] 1573) oraz w *Figurach i modlitwach o umęczeniu Pana Naszego Jezu Krysta* (1575)¹⁴. Zasadniczą część edycji tłoczono wyłącznie czarną farbą. Jedynie na zachowanych kartach 13–16r pojawiają się fragmenty drukowane czerwienią. Obszerniejsze partie tekstu wyróżniano niewielkimi drzeworytowymi inicjałami. Kolumny na poszczególnych kartach otoczone są bordiurami wykonanymi za pomocą zmultiplikowanych, odcisniętych obok siebie drzeworytniczych klocków w dwóch typach – każdy z nieco innym motywem plecionki. Dwańście klocków pierwszego typu o wymiarach 7 × 9 mm tworzy listwy boczne o długości ok. 117–118 mm. Z kolei dziewięć klocków drugiego typu o wymiarach 6 × 10 mm, ułożonych w pojedynczych liniach, tworzy górne, a w podwójnej linii dolne listwy obramień¹⁵. Takich samych narzędzi Siebeneicher użył do wyróżnienia obramień stron w *Figurach i modlitwach...* oraz, nieco wcześniej, w *Postylli* (cz. I – „floresiki” widoczne są np. w górnej części k. A₂, C₆, a także po bokach drzeworytu na s. 46o).

W woluminie zachowało się 78 rycin odbitych z 67 różnych klocków drzeworytniczych¹⁶. Rycin z pewnością było więcej – może nieco ponad 80 – jednak niniejszy egzemplarz jest zdefektowany (zob. opis powyżej). Brakuje m.in. k. 15o, na której widniał drzeworyt otwierający część z siedmioma psalmami pokutnymi (ocalał jedynie fragment karty z elementem ryciny przedstawiającej – prawdopodobnie – króla Dawida podglądającego Batszebę¹⁷). Przypuszczalnie kolejny drzeworyt zdołał stronę tytułową, a inny był w części „kalendarzowej” (tu może nawet dwa: dla cykli „słonecznego” i „księżycowego”¹⁸). Większość rycin umieszczonych w tym modlitewniku występuje również w innych

w poszukiwaniu staropolskich konwencji wydawniczych, „Terminus” 2015, t. 17, z. 3 (34), s. 317–367.

¹⁴ Estr., t. 16, s. 214.

¹⁵ Taki sposób wykonania bordiur zastosowano później m.in. w hortulusie polskim wydany w oficynie Andrzeja Piotrkowczyka II w 1636 r. Zob. K. Krzak-Weiss, *W ogrodzie duszy...*, s. 181 i n. oraz il. 1–76, s. 279–296.

¹⁶ Kilka klocków wykorzystano dwa, trzy, a nawet – w jednym przypadku – cztery razy.

¹⁷ Por. K. Krzak-Weiss, *W ogrodzie duszy...*, s. 68–70.

¹⁸ Tamże, s. 60.

drukach z oficyny M. Siebeneichera. Aż 29 powtarza się w *Postylli* Jakuba Wujka (cz. I–II i III¹⁹), kilka w *Kronice* Marcina Bielskiego²⁰, pojedyncze w *Figurach i modlitwach...*²¹ oraz w drobniejszych edycjach z drukarni Siebeneichera²² i jego następców²³. Są też takie, które wcześniej zostały wykorzystane w wydaniu *Nowego Testamentu* (Kraków: M. Szarfenberger, 1556²⁴). Parę znano dotąd jedynie z opracowania Józefa Muczkowskiego²⁵. Części jednak nie odnalazłem w innych XVI-wiecznych drukach. Co istotne, aż 15 rycin jest sygnowanych inicjałami „CS” – oznaczającymi Kryspina Scharffenberga. Tym samym potwierdziły się przypuszczenia zarówno Ludwika Bernackiego, jak i Katarzyny Krzak-Weiss, którzy sugerowali istnienie edycji hortulusa zdobionego pracami tego drzeworytnika²⁶.

Datę wydania niniejszego druku można zawęzić do lat 1568–1575. Wskazują na to treść i stan zachowania grafik. Na k. 63 znajduje się komentarz do modlitw w ramach *Różanego wianka*: „Wykład wszystkich

19 J. Wujek, *Postylla*, cz. 1–2, Kraków: M. Siebeneicher, 1573, s. 90, 460; tenże, *Postylla*, cz. 3, Kraków: M. Siebeneicher, 1575, s. 1, 13, 39, 53, 68, 89, 112, 123, 147, 188, 179, 199, 207, 236, 244, 263, 274, 283, 312, 349, 364, 367, 381, 392, 432, 452, 540.

20 M. Bielski, *Kronika to jest historia świata...*, Kraków: M. Siebeneicher, 1564, k. 143v, 145v, 323v.

21 *Figury i modlitwy o umęczeniu Pana Naszego Jezusa Krysta*, Kraków: M. Siebeneicher 1575, k. K₃v.

22 *Śpiewanie Kościoła S. Krześciańskiego o świętym Krzyżu*, Kraków: M. Siebeneicher, 1558, k. tyt.; *Pieśń o Bożem umęczeniu*, Kraków: M. Siebeneicher, 1558, k. tyt.; J. Lubelczyk, *Pieśń o niebezpieczeństwie żywota ludzkiego*, Kraków: M. Siebeneicher, 1558, k. tyt.; *Psaln Dawidow c.xvi*, Kraków: M. Siebeneicher, 1558, k. tyt.; *Kolęda z Ewangelij ś. Łukasza*, Kraków: M. Siebeneicher, 1558, k. tyt.; L. de Grenada, *Przewodnik grzesznych ludzi*, Kraków: M. Siebeneicher, 1579, k. 168v.

23 W. Chlebowski, *Krwawa Ofiara Jezusa Chrystusa Syna Bożego*, Kraków: [Dziedzice J. Siebeneichera], 1621, s. 1.

24 *Nowy testament polskim językiem wyłożony*, Kraków: Dziedzice Marka Szarfenbergera, 1556, k. 74r, 76v, 200.

25 J. Muczkowski, *Zbiór odcisków drzeworytów w różnych dziełach polskich w XVI i XVII wieku odbitych a teraz w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego zachowanych*, Kraków 1849, nr 352, 354, 355, 357, 363, 411, 412.

26 L. Bernacki, dz. cyt., s. 126–129, 457–476; K. Krzak-Weiss, *W ogrodzie duszy...*, s. 159–160. Poglębione studium dotyczące wyposażenia ikonograficznego tego wydania hortulusa przygotowuje Katarzyna Krzak-Weiss.

tego Rożanego wianka **masz teraz**²⁷ od X. Herbesta kaznodzieje dobrego, przy inszych książkach wydany: które książki zową «Zdrowe Lekarstwo». Mowa o traktaciku Benedykta Herbesta (1531–1598): **Zdrowe Przeciw Szkodliwie zaniedbanym Powinnościom Chrześcijańskim, Lekarstwo albo Cerimoniej Krztu Świętego Wykład pobożny. Przydane też jest dla Chrześcijan nabożnych Rożanego P[anny] Mariey Wianku wyłożenie nabożne...**, Kraków: M. Siebeneicher, 1568²⁸. Podana data świadczy o tym, że opisywany tu modlitewnik ukazał się po 1568 r.

Stan zachowania większości grafik (będących efektem zużycia matryc) nie odbiega od stanu odbitek z tych samych klocków w *Postyllach* Wujka (1573–1575). W kilku przypadkach widoczne są jednak drobne różnice na korzyść rycin z hortulusa. Na k. 191v znajduje się drzeworyt z przedstawieniem św. Mateusza Apostoła; odbitka ta ma górną ramkę uszkodzoną z lewej strony. Ten sam klocek został użyty w *Postylli* (cz. III, 1575, s. 349) – tu górna ramka odbitki nosi wyraźne uszkodzenie już w dwóch miejscach. Ponadto w tej samej *Postylli* (s. 199) widnieje przedstawienie św. Stanisława wskrzeszającego Piotrowina – warto odnotować, że i tu ramka ma ubytki w dwóch dolnych narożnikach, podczas gdy w modlitewniku (na k. 197v i 207v) tylko w lewym dolnym narożniku. Powyższe spostrzeżenia pozwalają datować wydanie tego hortulusa na lata 1568–1575.

3. Przegląd zawartości HPS²⁹

- A. k. ?–13: [kalendarz; tablice komputerystyczne, wiersze mnemotechniczne] w żywej paginie *Nauka tych figur*.
- B. k. 13v–15v: [pacierz].

²⁷ Wszystkie pogrubienia pochodzą od autora niniejszego tekstu.

²⁸ Estr., t. 18, s. 121.

²⁹ Tu i poniżej (zob. aneksy 1–11) tekst transkrybowany według zasad opisanych w publikacji Wydawnictwa typu A. 11. *Teksty nowożytne do połowy XVII w. Transkrypcja*, [w:] *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, wyd. K. Górski i in., przykład oprac. J. Woronczak, [red. nauk. M. R. Mayenowa, przy współud. Z. Florczak], Wrocław 1955, s. 63–76. [] – litery lub wyrazy przekreślone; { } – uzupełnienie miejsca uszkodzonego (tam, gdzie uzupełnienie nie było możliwe, oznaczono kropkami przypuszczalną liczbę brakujących znaków). W dalszej części polski hortulus ze Strängnäs będzie oznaczony jako HPS; hortulusy łacińskie

- C. k. 16–49: *Godzinki o przenaświętzy i ze wszech naczystszej Pannie Maryjej Matce Bożej.*
- D. k. 49–76v: *Modlitwy rozmaite o Pannie Maryjej: a ktokolwiek chce osobną łaskę u Panny Maryjej otrzymać, a zwłaszcza wybawienie od smętku tę modlitwę mow.*
k. 61v–63v: *Wianek rożany Panny Maryjej nadostojniejszej Matki Bożej.*
- E. k. 76v–105v: *Godzinki małe o Pana Chrystusowym Krzyżu z Kościołem powszechnym swą rzecz prowadzące.*
- F. k. 106–109v: *Tu się poczynają modlitwy ktore mają być mowione wstawszy rano.*
- G. k. 109v–121: *Modlitwy ktore mają być we Mszę mowione.*
- H. k. 121–150: *Poczynają się Passyje, albo Pana Jezusowa Męka, podług czterech Ewanjelistow.*
- I. k. 150v–162v: *Siedm psalmow pokutnych.*
- J. k. 162v–179: *Godzinki o świętej Annie, o naświętszej matuchnie Panny naczystszej Maryjej.*
- K. k. 179–231: *Tu się poczynają Modlitwy o rozmaitych świętych przez wszystkie rok.*
- L. k. 231–254: *Tu się modlitwy poczynają o uroczystych i głównych świętach.*
- M. k. 254v–268v: *Nauka spowiedania.*
- N. k. 269–282v: *Modlitwy ktore mają być mowiony przed przyjęciem na świętszego Ciała Bożego.*
- O. k. 282v–287v: *Tu się poczynają modlitwy piętnaście świętej Brygidy paniej nabożnej, księżny szwabskiej.*

Cała zawartość tego modlitewnika zasługuje na dokładne opracowanie i porównanie z zachowanymi do dziś edycjami hortulusów i ich fragmentami. Nie jest to jednak miejsce na tak szerokie studium. Z tego względu bliżej przeanalizowano tylko część „C”, a więc *Officium Parvum Beatae Mariae Virginis* (godzinki). Jego treść okazała się niemal identyczna z *Godzinami o Pannie Maryjej* zawartymi w modlitewniku Olbrachta

drukowane w latach 1533 i 1546 u Szarfenbergów w Krakowie dalej oznaczone będą jako HL 1533 i HL 1546.

Gasztołda³⁰ (k. 90v–205r). W zestawieniu (zob. Aneks II) odnotowano kilka drobnych różnic oraz jedną istotną: tekst Psalmu 121 w druku zawiera o jeden wers więcej niż ten sam przekaz w modlitewniku Olbrachta Gasztołda – chodzi o wyróżniony poniżej fragment:

Hortulus, k. 43r–43v

Psalm [Ps 121]

Weseliłem się w tym, co mi rzezono, do domu pańskiego pojdzimy.

Stojące były nogi nasze, na pałacoch twoich Jeruzalem.

Jeruzalem, ktore się buduje jako miasto, ktorego pożywanie pospolne.

Abowiem tam wstąpiły pokolenia, pokolenia pańskie, świadectwo Izraelowo ku wyznawaniu imienia Pańskiego.

Tamociem siedzieli stolcowie na sądzie, stolcowie nad domem Dawidowym.

Proście co ku pokojowi jest Jeruzalem, a obfitość **miłującym cię**.

Niechaj będzie pokój w mocy twojej i obfitość na wieżach twoich.

Dla braciej mojej i bliźnich, mowilem pokój o tobie.

Dla domu Pana Boga naszego, szukałem dobra tobie.

To typowy błąd wzrokowy skryby przepisującego tekst z podstawy. Pomyłka ta ma jednak dużą wartość, dowodzi bowiem, że przekaz godzinek w hortulusie nie jest zależny od redakcji z modlitewnika Olbrachta Gasztołda. Oba teksty odwołują się raczej do wspólnego źródła, którym mógł być przekład tego oficjum zawarty w modlitewnikach rękopiśmiennych. O prawdopodobieństwie ich istnienia wspominał już Ludwik Bernacki³¹. Tekst modlitewnika przechowywanego w Szwecji dostarcza materiału dowodowego na to, że takie tłumaczenie (i godzinek, i psalmów – a być może nawet całego psalterza) powstało. Pytanie tylko, czy kopista przepisujący tekst do modlitewnika korzystał z podstawy rękopiśmiennej, czy też z innego, nieznanego nam druku (modlitewnik Olbrachta Gasztołda datuje się na 1527 r.; w tym czasie wytlóczenie np. polskich godzinek nie

³⁰ *Modlitewnik Olbrachta Gasztołda kanclerza wielkiego litewskiego 1528 r. Facsimile*, wstęp W. Wydra, Poznań 2015, zwł. s. 17–19.

³¹ L. Bernacki, dz. cyt., s. 83; zob. też W. Wydra, Wstęp, [w:] *Modlitewnik Olbrachta Gasztołda...*, s. 17.

byłoby dla krakowskich impresorów żadnym problemem³² – dowody na istnienie takich druków przytoczył m.in. Bernacki³³). Nie ma więc przesady w stwierdzeniu, że „Modlitewnik Gasztołda jest bezcennym źródłem umożliwiającym nam wgląd w część zawartości pierwszego wydania Hortulusa”³⁴. Dziś jednak wiemy, że istniały jeszcze dwa – nieopisane przez Bernackiego – dobrze zachowane hortulusy³⁵. Wzmianka o „Zdrowym Lekarstwie” Herbesta wskazuje, że modlitewniki, co oczywiste, uaktualniano. W wielu miejscach najpewniej nawiązują one jednak do swoich pierwszych wydań. Świadczą o tym wspomniany wyżej przekaz godzinek oraz liczne modlitwy, szczególnie jednego typu, którym przyjrzymy się nieco uważniej w kolejnej części rozprawy.

4. „Modlitwy odpustowe”

Słusznie uznaje się, że hortulusy na terenie Polski zostały wyparte przez inny modlitewnik – *Harfę duchowną* opracowaną przez jezuitę Marcina Laternę³⁶. W literaturze podkreślano, że jedną z przyczyn „porażki” hortulusów było wpisywanie ich do *Indeksu ksiąg zakazanych* – z adnotacją, iż mogą zostać dopuszczone do użytku dopiero po weryfikacji cenzorskiej. W opracowaniach znajdujemy dość ogólne wzmianki o zarzutach wobec hortulusowych treści. Opierają się one głównie na słowach wspomnianego już Laterny:

32 Por. W. Wydra, *O książkach w języku polskim wydanych i niewydanych przed 1522 rokiem (oraz o czcionce z literą ą w owym czasie, a także o tym, że pierwsza książka polska nie wyszła z tłoczní Floriana Unglera)*, [w:] K. Krzak-Weiss, K. Meller, W. Wydra, *Drukowane teksty polskie sprzed 1543 roku*, Poznań 2019, s. 16–64.

33 L. Bernacki, dz. cyt., s. 214, przyp. 1.

34 Cyt. za: W. Wydra, *Wstęp*, [w:] *Modlitewnik Olbrachta Gasztołda...*, s. 17.

35 Jeden jest przedmiotem niniejszego studium, drugi zidentyfikowała w Bibliotece Watykańskiej w Rzymie Katarzyna Krzak-Weiss: [*Hortulus Animae*, Kraków: Dziedzice M. Szarfenberga, ca 1550]; został on poddany analizie ikonograficznej, nie badano jednak modlitw, jakie przekazuje – zob. K. Krzak-Weiss, *W Ogródzie duszy...*, s. 167–173 i 243–259.

36 Na ten temat zob. przede wszystkim M. Komorowska, *The Counter-Reforming of Polish Prayer Books. The Example of Marcin Laterna's Harfa duchowna (1585), „Quaerendo”* 2017, vol. 47, no. 3–4, s. 328–350; por. też K. Krzak-Weiss, *W Ogródzie duszy...*, s. 115.

Katolickich zasię modlitw którychkolwiek (Hortulusy stare) ganić nie godzi się, [...] jedno iż niektóre niepewnemi odpusty, drugie opacznyim tłumaczeniem i innym drobniejszym proszkiem nieco się przykurzyły³⁷.

Podobne argumenty wysuwał również inny jezuita, Szymon Wysoc-ki, w przedmowie do *Nowego raju dusznego* (Kraków: M. Lob, 1608³⁸):

To słowo *Nowy* przydałem dla różności onego, przed stem lat (Raj dusz-ny) nazwanego, który **rozmaite modlitwy, a tu i ówdzie obietnic nie-
pewnych i zabobonów szkodliwych niemało w sobie zawierał**.

Zauważano więc, że korekta miała polegać przede wszystkim na usu-nięciu owych „niepewnych” obietnic odpustów, one to bowiem „przy-kurzyły” modlitwy, których ganić się nie godziło.

W związku z tym warto sprawdzić, które modlitwy opatrzone były tymi niepewnymi odpustami. Analiza treści i śladów użytkowania w hor-tulusie przechowanym w Strängnäs, jak się wydaje, dość dobrze ukazu-je, na czym faktycznie polegał taki zabieg „oczyszczający” z przedtry-denckiego „kurzu”. Jak pisał Wiesław Wydra:

[...] modlitwy i nabożne rytuały, którym przypisywano szczególną moc, umożliwiającą uzyskanie długich lat odpustów, oraz niezwykle cudowne pochodzenie, były popularne u schyłku średniowiecza i znacznie później³⁹.

Drukowane na terenie Polski łacińskie hortulusy (a także znacznie słabiej rozpoznane ich polskojęzyczne odpowiedniki przedtrydenckie) zawierały sporo modlitw o „szczególnej mocy”. Do nich należały przede wszystkim te, dzięki którym można było uzyskać odpusty sięgające nawet

37 Fragmenty z *Harfy duchownej* cytowane w: L. Bernacki, dz. cyt., s. 129–130; M. Komorowska, *The Counter-Reforming...*, s. 331–332.

38 Estr., t. 13, s. 461 (Bussaeus). Dyskusję o intytulacji polskich edycji hortulusów („Hortulus” a „Raj Duszny”) podsumowuje K. Krzak-Weiss, *W Ogrodzie duszy...*, s. 96–105.

39 W. Wydra, *Wstęp*, [w:] „Szczyt duszny” z modlitewnika Olbrachta Gasztolda (1528) i „Tarcza duchowna” [Kraków, Florian Ungler, 1533], wyd. M. Osiewicz, W. Wydra, Poznań 2024, s. 31.

ponad 90 000 lat (delikatnie określone przez Laternę jako „niepewne”, a później w źródłach papieskich **nazwane** indulgencjami „apokryficznymi” – zob. s. 69).

Tego rodzaju modlitwy stanowią tylko drobny wycinek znacznie szerszego (sięgającego antyku) zjawiska mieszania się praktyk uznawanych za magiczne (tzn. należące do sfery *sacrum*, ale sankcjonowane przez Kościół⁴⁰) z religijnymi. Nowe analizy, interpretacje źródeł i kolejne odkrycia ukazują niezwykle zróżnicowanie tych modlitw pod względem formy, treści i płynności (jeśli mowa o funkcjach i sposobach użytkowania). Wyróżnia się całą gamę przedmiotów klasyfikowanych jako amulety tekstowe⁴¹. Inkantacje pojawiały się np. jako inskrypcje na ołowianych tabliczkach czy zapiski na strzępkach pergaminu (noszonych przy ciele, tj. wieszanych na szyi czy wszywanych w ubrania), chlebie, jabłkach bądź opłatkach⁴². Znane są także zwoje z zaklęciami

40 A. Classen, *Magic in the Middle Ages in the Early Modern Age – Literature, Science, Religion, Philosophy, Music, and Art. An Introduction*, [w:] *Magic and Magicians in the Middle Ages and the Early Modern Time. The Occult in Pre-Modern Sciences, Medicine, Literature, and Astrology*, ed. A. Classen, Berlin 2017, s. 1–108; por. J. Delumeau, *Skrzydła anioła. Poczucie bezpieczeństwa w duchowości człowieka Zachodu w dawnych czasach*, przeł. A. Kuryś, Warszawa 1998; zob. uwagi Urszuli Borkowskiej w: *taż*, *Królewskie modlitewniki. Studium z kultury religijnej epoki Jagiellońców (xv i początek xvi wieku)*, Lublin 1999, s. 255–263; ostatnio przede wszystkim Krzysztof Bracha, Mariusz Leńczuk, *Słowo – pismo – sacrum. Cztery studia z dziejów kultury religijnej w Polsce późnego średniowiecza*, Warszawa 2020, zwł. podrozdz. *Między pobożnością a magią*, s. 100–104 (tamże literatura).

41 Jednym z przejawów praktyk magicznych było używanie przedmiotów określanych w literaturze jako amulety tekstowe. Przedmioty takie, wypełnione apotropaicznym tekstem: krótkimi modlitwami, inkantacjami, niekiedy z towarzyszącym im obrazem, miały zapewniać właścicielowi „magiczną ochronę przed demonicznymi siłami, które obwiniano o wszystko: od zarazy i nagłej śmierci, po ból zęba i pecha [przeł. – J.Ł.]” (Don C. Skemer, *Binding Words: Textual Amulets in the Middle Ages*, Pennsylvania 2006, s. 127: „[...] which were believed to give the bearer magical protection against the daemonic forces that were blamed for everything from plague and sudden death to toothache and bad luck”; por. też uwagi w: K. Bracha, M. Leńczuk, dz. cyt., s. 100–104).

42 Tamże; por. D. Urbanová, D. Havel, P. Mutlová i in., *Christian textual amulet on a lead sheet from Rękawczyn in Greater Poland Province*, „Sprawozdania Archeologiczne” 2021, t. 73, nr 2, s. 339–364; M. Kołyszko, *Dewocjonalia z końca xvi–xviii wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania,*

i modlitwami⁴³. Szczególnej mocy oracje włączano do rękopiśmiennych godzin⁴⁴ oraz innych modlitewników⁴⁵, a z czasem rozpowszechniano w postaci pierwszych jednokartkowych drzeworytów⁴⁶ i druków (zarówno wielkoformatowych plakatów, jak i drobniejszych form⁴⁷). Od końca

identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie), Toruń 2013; J. Nowiński, *Agnusków zapomniana moc, sława i piękno: rzecz o papieskim „Agnus Dei”*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 2011, nr 30, s. 245–267; zob. też np. A. Brückner, *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, t. 1: *Kazania i pieśni. Szkice literackie i obyczajowe*, Warszawa 1902, s. 63–64; S. Bylina, *Religijność późnego średniowiecza. Chrześcijaństwo a kultura tradycyjna w Europie Środkowo-Wschodniej w XIV–XV w.*, Warszawa 2009, s. 107–110; K. Bracha, *Magia słowa. Świadectwa teologów i wierzenia popularne w XV wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1991, R. 98, nr 3, s. 17–32; tenże, *Teolog, diabeł i zabobony. Świadectwo traktatu Mikołaja Magni z Jawora „De superstitionibus”* (1405 r.), Warszawa 1999; K. Bracha, M. Leńczuk, dz. cyt., s. 72–112.

43 H. Rosenfeld, *Gebetsrolle*, [w:] *Lexikon des gesamten Buchwesens. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage*, Hrsg. von S. Corsten, G. Pflug, F.A. Schmidt-Künsemüller, Bd. 3, Stuttgart 1991, s. 110; *The Roll in England and France in the Late Middle Ages. Form and Content*, ed. S.G. Holz, J. Peltzer, M. Shiota, Berlin 2019; zob. też np. R. Ganszyniec, *Studia do dziejów magii 1. Pas magiczny*, Lwów 1924; M.A. Edsall, *Arma Christi Rols or Textual Amulets? The Narrow Roll Format Manuscripts of „O Vernicle”*, „Magic, Ritual, and Witchcraft” 2014, vol. 9, no. 2, s. 178–209.

44 Tu obszerna literatura na ten temat – zob. np. V. Reinburg, *French Books of Hours. Making an Archive of Prayer, c. 1400–1600*, Cambridge 2012, s. 203 i n.; K.M. Rudy, *Rubrics, Images and Indulgences in Late Medieval Netherlandish Manuscripts*, Leiden 2017; też, *Image, Knife, and Gluepot. Early Assemblage in Manuscript and Print*, Cambridge 2019, <https://doi.org/10.11647/OBP.0145>; *The Arma Christi in Medieval and Early Modern Material Culture: With a Critical Edition of „O Vernicle”*, ed. L.H. Cooper, A. Denny-Brown, London 2014; por. też uwagi Wiesława Wydry w: tenże, *Wstęp*, [w:] „Szczyt duszny” z modlitewnika..., s. 31–32; K. Bracha, M. Leńczuk, dz. cyt., s. 78–84.

45 Zob. np. słynny tzw. *Modlitewnik Władysława Warneńczyka* w zbiorach Biblioteki Bodlejańskiej z uwzględnieniem zapisków Józefa Korzeniowskiego, oprac. L. Bernacki, R. Ganszyniec, W. Podlacha, Lwów 1928 (warto zauważyć, że ów rękopis wiąże się także z otoczeniem Władysława i Jagiellończyka – zob. U. Borkowska, dz. cyt., s. 64–66).

46 S. Griese, *Text-Bilder und ihre Kontexte: Medialität und Materialität von Einblatt-Holz- und -Metallschnitten des 15. Jahrhunderts*, Zürich 2011; A. Riether, *Einblatt-Holzschritte des 15. Jahrhunderts. Bestand der Staatlichen Graphischen Sammlung München*, München 2019.

47 Najpełniejsza, jak dotąd, opublikowana bibliografia jednokartkowych druków XV stulecia: F. Eisermann, *Verzeichnis der typographischen Einblattdrucke des 15. Jahrhunderts im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation*. VE 15, Bd. 1–3, Wiesbaden

xv w. część z nich trafiała do drukowanych modlitewników⁴⁸ oraz krótszych lub dłuższych kompilacji złożonych niemal w całości z tego typu tekstów⁴⁹. Wreszcie wiele takich „specjalnych” modlitw przetrwało jako odpisy na kartach ochronnych czy wyklejkach kodeksów rękopiśmiennych, inkunabułów i starych druków⁵⁰. Płynność funkcji tych tekstów dobrze ukazują niewielkich formatów modlitewniki (in 8°, 16° a nawet 64°⁵¹) – ten sam egzemplarz mógł być przedmiotem osobistego użytku (prywatnej dewocji), pełnić funkcję magiczno-apotropaiczną, edukacyjną bądź katechetyczną (o czym, w przypadku hortulusów, zapominamy⁵²), a – w końcu – trafić wraz ze swym właścicielem do grobu⁵³.

2004 (za indeksem, zob. np. *Gebet*); *Einblattdrucke des 15. und frühen 16. Jahrhunderts: Probleme, Perspektiven, Fallstudien*, Hrsg. V. Honemann, S. Giese, F. Eisermann i in., Tübingen 2000; zob. też: F. Eisermann, *Fifty Thousand Veronicas. Print Runs of Broadsheets in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries*, [w:] *Broadsheets. Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*, ed. A. Pettgree, Leiden 2017, s. 76–113; J. Pirożyński, *Najstarszy zachowany, drukowany przekaz legendy o obrazie Matki Boskiej Częstochowskiej*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1973, R. 23, s. 151–166.

48 Zob. np. *Paradisus Animae* (Basel: M. Wenssler, 1491; Basel: J. Wolff, 1498), Bernardinus de Bustis, *Tesaurus spirituale*, Mediolan: U. Scinzenzeler, 1494; o innych typach modlitewników zob. K. Krzak-Weiss, *W ogrodzie duszy...*, s. 15–33; por. *Prayer Books and Piety in Late Medieval and Early Modern Europe / Gebetbücher und Frömmigkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, ed. M. Crăciun, V. Leppin, K. Luffy i in., Göttingen 2023.

49 Wymienia je Nicolaus Paulus – zob. tenże, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter*, Bd. 3, Paderborn 1923, s. 292–293.

50 R. Wójcik, M. Osiewicz, *Wstęp*, [w:] *Najstarsze modlitewniki. Konteksty, odczytania, analizy, interpretacje*, red. M. Osiewicz, R. Wójcik, Poznań 2023, s. 11, przyp. 7; por. też: W. Zega, *O dwóch modlitwach do św. Arnolfa zachowanych w rękopisach Arnolfa z Mierzeńca*, [w:] *Najstarsze modlitewniki...*, s. 103–104.

51 F. Eisermann, *Nichts ist uns zu klein: Über Miniatur-Inkunabeln*, [w:] *Materialität und Formation Studien zum Buchdruck des 15. bis 17. Jahrhunderts Festschrift für Monika Unzeitig*, Hrsg. K. Cieslik, H. Perplies, F. Schmid, Bremen 2016, s. 17–38.

52 O tym, że hortulus wykorzystywano jako rodzaj katechizmu dla dzieci (nauka o spowiedzi), wspominał Stanisław Hozjusz: „Est in eo libello, qui hortulus animae inscribitur, quem pueri legebamus, modus confitendi descriptus...” (S. Hozjusz, *Confessio Catholicae Fidei Christiana*, Mainz: F. Behem, 1557, k. 218v–219).

53 F. Eisermann, *Ablass und Buchdruck: neue Funde, neue Forschungen, neue Hilfsmittel*, [w:] *Ablasskampagnen des Spätmittelalters: Luthers Thesen von 1517 im Kontext*, Hrsg. A. Rehberg, Berlin 2017, s. 411–425, zwł. s. 419–420 – tam omówiono ciekawe znalezisko z Segowii (Hiszpania), potwierdzające poświadczoną

Tego typu „cudowne” modlitwy mogły służyć (i rzeczywiście służyły) również większym grupom wiernych. Warunkiem uzyskania obiecowanych łask było bowiem przekazanie tych treści innym – poprzez publiczną lekturę (i wysłuchanie), a nierzadko także przepisanie⁵⁴. Wspomniane plakaty czy drzeworyty z modlitwami były tworzone właśnie po to, by wywieszać je np. w kościołach czy izbach domowych. Do dziś w polskim krajobrazie spotyka się m.in. krzyże karawakowe opatrzone inskrypcjami stosownych modlitw⁵⁵. Powszechność zjawiska dobrze obrazuje znana fraszka Wacława Potockiego *Omyłka* – o ubogim szlachetce, którego w Wiślicy poczytano za „luterskiego ministra” i obito, mimo że miał przy sobie wszystko, co winno go identyfikować jako prawowiernego rzymskiego katolika: „[...] w gołą dadzą mu ponewkę, nie pomogły paski, paciorki, karawaki, książki i obrazy”⁵⁶. Powyższe uwagi

w źródłach pisanych praktykę umieszczania wraz ze zmarłymi należących do nich listów odpustowych oraz modlitewników. W 2008 r. w trakcie badań archeologicznych w kościele św. Stefana odkryto kilkadziesiąt drukowanych dokumentów odpustowych, jednokartkowe modlitwy i drukowany modlitewnik, które „zabrała” ze sobą do grobu Izabela de Zuazo (? – ok. 1544), patrycjuszka z Segowii. Por. również np. *Tajemnice szczuczyńskich krypt*, t. 2, red. M. Grupa, D. Grupa. T. Kozłowski i in., Grajewo 2014, s. 86–93 oraz il. 77–86 – omówienie obrazków z wizerunkami świętych (XVII–XVIII w.), które odnaleziono w kilku pochówkach zlokalizowanych w kościele pw. Imienia NMP w Szczuczynie. Do dziś zresztą firmy zajmujące się organizacją pogrzebów mają w swej ofercie podobne utensylia.

- 54 Typowy przykład zawiera tzw. popularna *Powieść o Papieżu Urbanie* (Kraków J. Hal-ler [ok. 1514]): „[...] który koli człowiek czcie albo słyszy czyść ty modlitwy, ten ma odpust cztery sta lat i tysiąc dni [...]” (cyt. za: W. Wydra, W.R. Rzepka, *Chrestomathia Staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław 2004, s. 314). Zob. też np. J.S. Bystróż, *Łańcuch szczęścia*, [w:] *Tematy, które mi odradzano. Pisma etnograficzne rozproszone*, wyb. i oprac. L. Stomma, Warszawa 1980, s. 52–87; M. Zowczak, *Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej*, Wrocław 2000, zwł. s. 452 i n.; o zjawisku „wzajemnego stosunku kultury oralnej i piśmiennej (literacy i orality)” zob. K. Bracha, M. Leńczuk, dz. cyt., s. 101.
- 55 S. Griesse, dz. cyt.; D.S. Areford, *The Viewer and the Printed Image in Late Medieval Europe*, London 2016; por. M. Kołyszko, *Wizerunki podwójnego krzyża w kulturze Polski*, Toruń 2015; A. Piotrowicz-Krenc, M. Witaszek-Samborska, *Karawaka (Caravaca Cross) and Its Synonyms, or Lexical Returns*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2023, t. 30 (50), nr 1, s. 91–119.
- 56 Wacław Potocki, *Moralia i inne utwory z lat 1688–1696*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1987, s. 245.

są jedynie próbą zarysowania zjawiska, które współcześnie jest domeną badań interdyscyplinarnych prowadzonych przez religioznawców, kulturoznawców, literaturoznawców, historyków, historyków sztuki, archeologów i etnografów.

Od końca XII w. w chrześcijańskiej Europie rozwija się i utwierdza wiara w czyściec, w którym dusze zmarłych miały doznawać cierpień⁵⁷. Odpusty uzyskiwane „za msze, modlitwy, jałmużny i inne miłosierne uczynki”⁵⁸ były formą przynoszącego ulgę zadośćuczynienia. W ciągu XIV w. następowały dalsze zmiany w mentalności wiernych – oczekiwali oni coraz liczniejszych i łatwiej dostępnych indulgencji, warunkowanych m.in. konkretnymi modlitwami⁵⁹.

Najwcześniejszą znaną i poświadczoną indulgencją tego typu był dziesięciodniowy odpust za pochylenie głowy na cześć Świętego Imienia Jezus, przyznany przez Synod Prowincjonalny w Awinionie w 1326 r. Odpusty za modlitwy lub tzw. gesty modlitewne są jednak rzadko spotykane w źródłach, które powstały przed połową XIV w.⁶⁰; częściej pojawiają się dopiero po piątej dekadzie tego stulecia. Aby uzyskać taki odpust – zazwyczaj udzielany wówczas przez biskupa diecezjalnego lub pomocniczego – nie wystarczało odmówienie modlitwy, zwykle trzeba było spełnić jeszcze inne warunki⁶¹. Warto zauważyć, że od połowy

57 J. Le Goff, *Narodziny czyśćca*, przeł. K. Kocjan, posł. Z. Mikołajko, Warszawa 1997; zob. też S. Bylina, *Człowiek i zaświaty. Wizje kar pośmiertnych w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1992, s. 115–135; J. Delumeau, dz. cyt.

58 Cyt. za: J. Le Goff, dz. cyt., s. 288; J. Delumeau, dz. cyt., zwł. rozdz. *System odpustów*, s. 367–399; zob. też: N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 1–3, Paderborn 1922–1923; R.N. Swanson, *Indulgences in Late Medieval England. Passports to Paradise?*, Cambridge 2011; W. Szyborski, *Odpusty w średniowiecznej Polsce*, Kraków 2011.

59 J. Le Goff, dz. cyt., s. 230 i n.; J. Delumeau, dz. cyt., s. 367–399; H. Manikowska, *Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*, Wrocław 2008, s. 8–12 (tamże o „dewocji kalkulacyjnej”); *Księga odpustów wrocławskich*, oprac. i wyd. H. Manikowska, Warszawa 2016, s. XVII i n.

60 N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 2, Paderborn 1923, s. 233; H. Rosenfeld, *Die Münchner Gebetsrolle Clm 28961. Zur Buch- und Frömmigkeitsgeschichte des 15. Jahrhunderts*, „Gutenberg Jahrbuch” 1976, vol. 51, s. 55.

61 Zestawienie w pracy Wiktora Szyborskiego – zob. tenże, dz. cyt., Aneks I (wykaz i opis zidentyfikowanych przez tego autora odpustów z terenów Polski).

xiv do początku xvi w. stały odpustowy „zestaw modlitewny” tworzyły Modlitwa Pańska, Pozdrowienie Anielskie i Credo⁶² (niekiedy w bogatszych, ciekawszych kombinacjach⁶³). Ważny był też stosowny gest modlitewny (np. klękanie).

Na tym tle dochodziło wtedy do różnego rodzaju nadużyć i ewidentnych fałszerstw, za które – jak się uważa – odpowiadały przede wszystkim zakony mendykanckie (prowadzące sanktuaria odpustowe i rywalizujące ze sobą o wiernych, zwłaszcza w miastach). Czasem winą obarczano też wędrownych kaznodziejów⁶⁴. Wystawiane przez nich dokumenty oferowały bowiem zdecydowanie więcej odpustów niż typowe, najpopularniejsze indulgencje biskupie.

62 Tamże, s. 123–124. Za literaturą wskazuję, że miało to na celu ugruntowanie znajomości tych modlitw wśród wiernych. Z opublikowanego przez Szyborskiego zestawienia wynika jednak, że taki „pakiet” funkcjonował właściwie do początku xvi w., najpewniej dlatego, by mogła z niego skorzystać jak największa liczba ludzi, w tym takich, którzy znali dobrze tylko te pacierzowe modlitwy. Por. też uwagi w: I. Skierska, *Obowiązek mszalny w średniowiecznej Polsce*, Warszawa 2003, s. 173–182.

63 Podaję za Szyborskim (zob. tenże, dz. cyt., Aneks 1), np. zalecenie odmówienia 5 razy Ojcie Nasz ku czci pięciu ran Jezusowych (nr 552), 7 „Zdrowaś Maryja” ku czci 7 radości NMP, „odśpiewanie antyfony o Świętym Krzyżu oraz responsum bądź antyfony ku czci patrona świątyni, dookoła której odbywała się procesja, bądź antyfony ku czci NMP z antyfoną Da pacem” (cyt. za: nr 671). Sobór Bazylejski udzielał zaś 100 dni odpustu dla duchownych, którzy m.in. mieli odmówić „7 psalmów” (najpewniej siedem psalmów pokutnych; nr 781); legat papieski przyznał odpust za śpiewanie *Hec Est dies* każdego dnia przed sumą (nr 877); obowiązywały też odpusty dla wykonujących (wikariuszy [katedry krakowskiej]) i **słuchających** antyfony *Ave Stella matutina* (nr 900) oraz za odśpiewanie w piątki *Tenebrae factae sunt* (nr 1052 – błędnie „tenere”).

64 Por. J. Delumeau, dz. cyt., s. 373; W. Szyborski, dz. cyt., s. 141, 248–249; tenże, *Nadużycia i fałszerstwa dokumentów odpustowych w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Miłosierdzie – teoria i praktyka życiowa*, red. P.F. Nowakowski, W. Szyborski, Kraków 2009, s. 201–217 (tam też literatura); tenże, *Niebiańska ekonomia – uwagi o funkcjonowaniu odpustów w kręgu zakonów mendykanckich w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Inter Oeconomiam Coelestem et Terrenam. Mendykanci a zagadnieniami ekonomicznymi*, red. W. Długokęcki, T. Gałuszka op., R. Kubicki i in., Kraków 2011, zwł. s. 134 i n. Warto dodać, że znane są rękopisy o bernardyńskiej proveniencji, zawierające odpisy wielu takich cudownych modlitw z indulgencjami (np. Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk, rkp sygn. 99).

Zjawiska te przyczyniły się do powstania tzw. modlitw odpustowych⁶⁵, czyli specjalnych oracji, których odmówienie miało gwarantować nadzwyczajne, liczone nieraz w setkach tysięcy lat odpusty. Modlitwy te nie stanowią odrębnego gatunku literackiego, ponieważ ich treść zwykle nie wiąże się z konkretnym odpustem i dlatego rozpowszechniało je bez tych indulgencji⁶⁶. Niekiedy autorstwo tych modlitw przypisywano papieżom, najczęściej tym z Awinionu (bowiem niektórzy z nich faktycznie udzielali podobnych indulgencji): Janowi XXII (1316–1334), Benedyktowi XII (1334–1342), Klemensowi VI (1342–1352), Innocentemu VI (1352–1362), a później także Sykstusowi IV (1471–1484), zapewne dlatego, że przyznał on wiele odpustów zgromadzeniu franciszkanów, do którego należał. Nierzadko jako gwarantów wymieniano też wielkich wczesnośredniowiecznych papieży, np. Grzegorza I Wielkiego (540–604), czy władców: Karola Wielkiego (742/747–814), królów Francji i Anglii. Co oczywiste, przypisywanie odpustów postaciom żyjącym setki lat wcześniej wskazywało na nieautentyczność takich indulgencji, jednak dla wiernych nie miało to znaczenia. Co więcej, ta sama modlitwa w poszczególnych kodeksach bywała opatrywana odmiennymi odpustami, przyznawanymi przez różnych papieży⁶⁷. Niekiedy nawet autorstwo samych modlitw przypisywano właśnie papieżom (pseudoepigrafi).

65 N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 3, Paderborn 1923, s. 292–302 (tam też wymienione najbardziej charakterystyczne grupy modlitw z obietnicami odpustów); S. Foidl, *Ablassegebete*, [w:] *Deutsches Literatur-Lexikon Das Mittelalter*, Bd. 2: *Das geistliche Schrifttum des Spätmittelalters*, Hrsg. W. Achnitz, Berlin 2011, Sp. 1462–1463; F. Eisermann, *Ablassegebete (mit Bezug auf Papst Sixtus IV.)*, [w:] *Die deutsche Literatur des Mittelalters Verfasserlexikon*, Bd. 11: *Nachträge und Korrekturen*, bearb. von W. Stämmler, fortgeführt von K. Langosch, Hrsg. von B. Wachinger [i in.] red. C. Stöllinger-Löser, Berlin–New York 2004, Sp. 4–7.

66 H. Rosenfeld, *Die Münchner Gebetsrolle*, s. 55–56; R.N. Swanson, *Indulgences in Late Medieval England. Passports to Paradise?*, Cambridge 2007, s. 247–248. Opatrywane modlitwy często były pozostającymi w obiegu hymnami, które – opatrzone takim czy innym odpustem – trafiały np. do hortulusów – zob. A. Kraß, *Seelenblumen. Volkssprachliche Bearbeitungen lateinischer Hymnen und Sequenzen im Erstdruck des ‚Wurzburgens‘ (Straßburg 1501)*, [w:] *Vom Hymnus zum Gebet. Gattungs- und Gebrauchswechsel liturgischer Lieder in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Hrsg. P. Kulagina, F. Lallinger, Berlin 2022, s. 57–80.

67 Zwracał na to uwagę Swanson – zob. R.N. Swanson, dz. cyt., s. 252.

Niebawem owe niezwykle indulgencje zaczęto łączyć ze świętymi wizerunkami. Sprzyjały temu zmiany w praktyce przyznawania odpustów: od początku xv stulecia obserwuje się odchodzenie od wymogu udzielenia odpustów za odmówienie modlitwy w konkretnym miejscu – przed określonym ołtarzem, obrazem czy figurą. Popularność zyskiwały indulgencje za modlitwy przed samym typem przedstawienia (np. veraikon), niezależnie od jego lokalizacji⁶⁸.

Jan Gerson (1363–1429) uważał owe gwarancje nadzwyczajnych odpustów udzielanych za modlitwy przed obrazami za głupie i przesadne, a biskupów wzywał do interwencji w tej sprawie⁶⁹. Bezskutecznie – od końca xiv w. specjalne modlitwy z obietnicami niezwykle indulgencji rozpowszechniały się właściwie w całej chrześcijańskiej Europie⁷⁰. W kolejnym stuleciu powstawały ich nowe odsłony, przypisywane np. wspomnianemu Sykstusowi iv czy Juliuszowi II (1503–1513⁷¹). Od połowy xv w. powielano je przy użyciu technik ksylograficznych i druku – w formach plakatowych, a następnie także w drukowanych modlitewnikach⁷², w tym hortulusach. Bardzo często tekstom tym (drzeworytom, plakatom, rękopiśmiennym kopiom lub drukom) towarzyszyły – jak wspominałem – ilustracje (określane w niemieckojęzycznej literaturze jako *Indulgenzbildern*). Należały do nich *Msza św. Grzegorza*, *Veraikon*, *Vir*

⁶⁸ Tamże, s. 257.

⁶⁹ N. Paulus, dz. cyt., s. 301–302.

⁷⁰ V. Reinburg, dz. cyt., zvl. s. 193 i n.; K.M. Rudy, *Rubrics, Images and Indulgences...*; też, *Image, Knife, and Gluepot...*; R.N. Swanson, dz. cyt., s. 251–258. Zob. też artykuły w pracy zbiorowej: *Promissory Notes on the Treasury of Merits. Indulgences in Late Medieval Europe*, ed. R.N. Swanson, Leiden 2006; F. Lewis, „Garnished with glorious titles”: *indulgences in printed Books of Hours in England*, „Transactions of the Cambridge Bibliographical Society” 1995, vol. 10, no. 5, s. 577–590; ogólnie też zob. W. Szymborski, *Odpusty w średniowiecznej Polsce...*, s. 47–48.

⁷¹ Tzw. *Testament Juliusza Papieża wtórego*; za odmówienie tej modlitwy przysługiwać miało 80 000 lat odpustu (zob. s. 75, przyp. 6).

⁷² Wymienia je Paulus (zob. N. Paulus, dz. cyt., s. 293–294), zwracając uwagę na zbiór autorstwa Bernardina de Bustis (ok. 1450–1513?) pt. *Tesauo Spirituale*, który był niebywałą „skarbnicą” zawierającą „pulcre orationes... quibus concessae sunt indulgentie a summis pontificibus” (*Tesauo Spirituale*, Mediolan: U. Scinzenzeller, 3 x 11 1494, k. a₂b, egz. ze zbiorów Bayerische Staatsbibliothek). Edycje znane od ok. 1488 r.

*Dolorum, Arma Christi, Monogram „IHS” (Imię Jezus), Mater Dolorosa, Tron Łaski, Święta Anna Samotrzcę czy Pieta*⁷³.

Jak nadmienilem, nadzwyczajne odpusty gwarantowane nietypowymi modlitwami trafiły do kodeksów rękopiśmiennych i druków. Tu należy zwrócić uwagę na sposób prezentacji tych tekstów, gdyż miał on – jak się okaże – istotne konsekwencje. Otóż najważniejszym elementem była rubryka, czyli zazwyczaj nagłówek, pisany, a później drukowany przeważnie na czerwono⁷⁴. Miał się wyróżniać i przyciągać wzrok (co oczywiste), streszczał bowiem podstawowe informacje: o tym, który papież udzielił indulgencji i jakie warunki należało spełnić przy odmawianiu modlitwy. W tym miejscu opisywano też najważniejsze efekty tych działań, jak chociażby uzyskanie niespotykanej liczby lat odpustu za grzechy zwykłe i śmiertelne, otrzymanie obietnicy objawienia się Jezusa lub Najświętszej Maryi Panny na 30 dni przed śmiercią albo w chwili zgonu oraz inne łaski. Streszczenia są zbliżone do treści uwarunkowań pojawiających się w autentycznych dokumentach odpustowych⁷⁵. Modlitwy należało odmawiać przed określonym typem wizerunku, np. Najświętszej Maryi Panny, Ukrzyżowania,

73 Zob. zwł. H. Kühne, *Ablassvermittlung und Ablassmedien um 1500 Beobachtungen zu Texten, Bildern und Ritualen um 1500 in Mitteldeutschland*, „Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom” 2017, Bd. 132, s. 427–457 (zwł. s. 434, Abb. 2). Por. R.N. Swanson, dz. cyt., s. 257. Wizerunki te trafiły później, oczywiście wraz z tekstem, do drukowanych modlitewników; o „idealnie zespolonej warstwie słownej i obrazowej” w hortulusach pisała Katarzyna Krzak-Weiss – zob. też, *W ogrodzie duszy...*, s. 58 i n.; por. też uwagi Wiesława Wydryna temat rękopiśmiennych modlitewników: *Rozmyślań dominikańskich* i tzw. modlitewnika siostry Konstancji – zob. W. Wydra, *Wstęp*, [w:] „Szczyt duszny” z modlitewnika..., s. 32.

74 Zob. K.M. Rudy, *Rubrics, Images and Indulgences...*, s. 13–29. Zasadniczy tekst modlitwy pisano/drukowano czarną farbą. Praktyka wyróżniania na czerwono treści streszczających „moc” modlitw była doskonale znana polskim typografom. Wiadomo, że tak drukowano rubryki w najstarszym znanym polskim hortulusie: [Kraków: F. Ungler, W. Lern, ok. 1513; ten fragment dalej: HP1]; edycjach łacińskich hortulusów (edycje Szarfenbergów: HL 1533 i HL 1546) oraz innych, takich jak np. *Powieść o Papieżu Urbanie* (Kraków: J. Haller, [ok. 1514]) czy *Tarcza duchowna* ([Kraków: F. Ungler, ok. 1533]).

75 Por. np. R.N. Swanson, dz. cyt., s. 254 i n. Co ciekawe, są też zbliżone do treści uwarunkowań pojawiających w wykazach odpustów w sumariuszach indulgencji – zob. np. H. Manikowska, *Księga odpustów*.

św. Anny itp.⁷⁶, oraz o konkretnej porze: „Testament Juliusza Papieża wtórego, który wieczor i rano, gdy dzwonią na pro Pace albo na Pacierze ma być mówion”; czasem zalecano też odpowiednie zachowanie i postawę: odmawianie nabożnie, „ze skruczą” oraz „pokłęknąwszy”. Warto podkreślić, że badanie treści rubryk ma podwójną wartość: z jednej strony umożliwia ustalenie filiacji pomiędzy poszczególnymi przekazami, z drugiej stanowi cenne źródło do badań nad duchowością i funkcjonowaniem tego typu modlitw w różnych kontekstach (związanych przecież z historią konkretnych egzemplarzy, w których te modlitwy się znajdują).

Wspomniałem już, że niezwykle odpusty wymagały niezwykle modlitw (nie zaś tych podstawowych). Poniżej zamieszczam krótką charakterystykę kilku z nich. Ze względu na najczęściej pojawiające się imiona papieży przyznających odpusty za modlitwy wyróżnia się odpusty sykstyńskie (przyznane rzekomo przez Sykstusa IV). Najpopularniejsza tego typu modlitwa, o incipicie *Ave sanctissima Maria...*⁷⁷, najczęściej była opatrywana obietnicami odpustów na 11 000 lub 12 000 lat (tak w analizowanych tu hortulusach⁷⁸).

W literaturze wymienia się również tzw. odpusty gregoriańskie (przypisywane papieżowi Grzegorzowi I Wielkiemu) przyznawane za modlitwy przed wizerunkiem umęczonego Zbawiciela (tzw. *Msza św. Grzegorza*)⁷⁹, m.in. modlitwę „O pięciu ranach Chrystusa” (incip. *Ave manus dextra Christi perforata...*), znaną w polskich źródłach w dwóch

76 Por. przyp. 73.

77 F. Eisermann, *Ablaßgebete (mit Bezug auf Papst Sixtus IV.)*; B.J. Blackburn, *The Virgin in the Sun: Music and Image for a Prayer Attributed to Sixtus IV.*, „Journal of the Royal Musical Association” 1999, Vol. 124, Iss. 2, s. 157–95, por. też R.N. Swanson, dz. cyt., s. 254.

78 HL 1533, k. 87v; HL 1546, k. 130v; HPS 53v–54; por. K. Krzak-Weiss, *W ogrodzie duszy...*, s. 55; J.J. Kopeć, *Bogurodzica w kulturze polskiej XVI wieku*, Lublin 1997, s. 237; I. Collijn, *Ein Danziger Einblattdruck aus dem Jahre 1506*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1923, H. 64, s. 73–77.

79 Por. K. Krzak-Weiss, *W ogrodzie duszy...*, s. 65–66. O tekstach i wizerunkach Męki Pańskiej w polskich źródłach zob. J.J. Kopeć, *Męka Pańska w religijnej kulturze polskiego średniowiecza. Studium nad pasywnymi motywami i tekstami liturgicznymi*, Warszawa 1975; G. Jurkowlaniec, *Chrystus Umęczony. Ikonografia w Polsce od XIII do XVI wieku*, Warszawa 2001.

wariantach, umożliwiających uzyskanie 500⁸⁰ (w lokalnej wersji?) lub 600 lat odpustu⁸¹. Istniała też modlitwa, za której odmówienie papież Grzegorz miał przyznać odpuszczenie wszystkich grzechów⁸².

Na szczególną uwagę zasługują *Modlitwy przed Bożym Miłosierdziem*, tj. *Orationes dicendae ad Imaginem Pietatis...: Adoro te*. W łacińskich hortulusach drukowanych w Krakowie (w latach 1533 i 1546) za ich odmówienie obiecywano bliżej nieokreślone „największe odpusty”, w HPS natomiast dokładnie obliczone na 90 224 lata⁸³. Modlitwa ta, niezwykle popularna, od połowy XV w. krążyła również w postaci jednokartkowych drzeworytów i druków⁸⁴.

80 HL 1533, k. 34v: „Oratio beati Gregorii pape de quinque vulneribus Christi Jesu, et quicunque hanc orationem cum deuotione dixerit habebit quingentos annos indulgentiarum. Ave manus dextra Christi perforata” – to klasyczna wersja odpustu, spotykana w innych źródłach europejskich z początku XVI w., które opisuje Bernacki (zob. tenże, dz. cyt., s. 18 i 268; por. również inne źródła w: N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 2, s. 295, przy. 10).

81 *Pozdrawianie wszystkich członków Pana Jezusowych* (Kraków: F. Ungler, ok. 1533, k. sygn. I_{6v}–I_{7v}); por. też L. Bernacki, dz. cyt., s. 268. Również w HPS znajduje się wersja z 600-letnim odpustem, k. 99r: „Modlitwa świętego Grzegorza o pięci ranach Chrystusowych, a kto ją nabożnie mówi, otrzyma **sześć set** lat odpustu” [incip.:] *Zdrowaś ręką Bożą prawą, srogim gwoździem tako krwawa...*

82 Znana z łacińskich hortulusów: HL 1533, k. 36v i HL 1546, k. 54v: „Alia oratio ante imaginem pietatis dicenda, pro qua, ut fertur, concessit beatus Gregorius omnium peccatorum remissionem” [incip.:] *In mei sunt memoria, Jesu, pie signacula* (por. L. Bernacki, dz. cyt., s. 19).

83 Por. HL 1533, k. 36r; HL 1546, k. 54v; L. Bernacki, dz. cyt., s. 18–19: „Orationes dicendae ante imaginem pietatis, quas apparuit s. Gregorio et debent dici cum septem Pater noster et totidem Ave Maria, pro quibus sunt **maximae indulgentiae** ab eodem Gregorio et aliis summis pontificibus concessae: O D. J. C., adoro te in cruce pendente et coronam spineam in capite portantem”. Tekst polski opublikował Bernacki z polskiego hortulusa (Kraków, 1636): „O, Panie, Jezu Chryste, chwałę cię na krzyżu wiszącego, koronę cierniową na głowie mającego” (L. Bernacki, dz. cyt., s. 264–265); modlitwa ta już nie zawierała informacji o odpuszczeniu. W HPS, k. 95v w nagłówku nie wymienia się papieża Grzegorza: „Modlitwa przed Bożym miłosierdziem, od której mnodzy Papieże wielkie odpusty przydali, tak iż summę ich policzają dwięćdziesiąt tysięcy, i dwa tysiące i dwadzieścia i cztery lata” [incip.] *O Panie Jezu Chryste, chwałę cię na krzyżu wiszącego...* Inne źródła podające dokładnie tyle lat odpustu przytacza Paulus (zob. tenże, dz. cyt., s. 295, przyp. 5–6).

84 G. Roth, *Die Gregorius-messe und das Gebet „Adoro te in cruce pendente” im Einblattdruck. Legendenstoff, bildliche Verarbeitung und Texttradition am Beispiel*

Inną znaną z polskich źródeł modlitwą odmawianą przed wyobrażeniem Ukrzyżowanego i opatrzoną odpustami była występująca często w łacińskich przekazach modlitwa *Oratio coram imagine crucifixi dicenda*, czyli *Modlitwa przed obrazem ukrzyżowania Bożego*. Papież Grzegorz – niesprecyzowany lub określany jako Grzegorz III – miał za jej odmówienie przyznać odpuszczenie wszystkich grzechów⁸⁵ tym, co okażą skruchę, bądź tyle dni odpustu, ile ran było w ciele Chrystusowym w dniu pasji⁸⁶. Pisząc o modlitwach z odpustami, które odprawiano przed wizerunkiem Chrystusa (*Oratio ante faciem Christi*), trzeba też wspomnieć o *Veraikon* i towarzyszącej jej często *Salve sancta facies*, za którą również przysługiwały niebawale odpusty⁸⁷.

Do częściej występujących w rękopisach, jednokartkowych drukach, a później i w kompilacjach cudownych modlitw należą te przypisywane papieżowi Janowi XXII. W znanych hortulusach łacińskich 300-dniowym odpustem papież miał opatrzyć popularną modlitwę *Anima Christi sanctifica me, corpus Christi salva me*, odmawianą w trakcie

des Monogrammisten d., [w:] *Einblattdrucke des 15. und frühen 16. Jahrhunderts...*, s. 277–324; VE15 G-10; por. też K.M. Rudy, *Rubrics, Images and Indulgences...*, s. 118; R.N. Swanson, dz. cyt., s. 260, Fig. 11 oraz s. 262–263.

⁸⁵ Zob. L. Bernacki, dz. cyt., s. 151 – tamże tekst tej modlitwy z HP1.

⁸⁶ HL 1533, k. 39v; HL 1546, k. 59r: „*Oratio coram imagine crucifixi dicenda, quam qui devote dixerit, tot dies indulgentiarum mereretur, quot erant vulnera in corpore Jesu, tempore passionis eius, quas indulgentias contulit Gregorius tertius papa ad petitionem regis Angliae*” [incip.] *Precor te, amantissime Domine Jesu Christe, propter illam eximiam charitatem, qua humanum genus dilexisti*. Por. „ad petitionem Regine Angliae” (L. Bernacki, dz. cyt., s. 19). Polski przekład z 1527 r. w tzw. modlitewniku siostry Konstancji: „Modlitwa przed obrazem ukrzyżowania Bożego ma być mowiona. Kto ją będzie mowić nabożnie, telo dni odpustow zasłuży, ile było ran w ciele Jezusowym czasu jego męki, które pochwierdził Grzegorz papież, na prośbę krola anglickiego”. Zob. też N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 2, s. 295 oraz R.N. Swanson, dz. cyt., s. 254.

⁸⁷ Wymienia je Paulus (tamże, s. 295–296); por. też P. Stępień, *Przed prawdziwym wizerunkiem Boga – o pieśni Władysława z Gielniowa Jasne Krystowo oblicze...*, [w:] „*Cantando cum Citharista*”. W pięćsetlecie śmierci Władysława z Gielniowa, red. M. Mazurkiewicz, Warszawa 2006, s. 23–54. Co interesujące, w hortulusach 1533, 1546 i HPS modlitwa ta nie ma rubryki z indulgencjami.

mszy św., po podniesieniu⁸⁸. W analizowanych modlitewnikach pojawia się również przekaz popularnej modlitwy „cmentarnej”, której autorstwo przypisywano raz Janowi XII, a innym razem Janowi XXII. W zachowanych rubrykach HL 1533 i 1546 czytamy, że kto odmówi ją na cmentarzu lub w kościele, ten uzyska tyle dni odpustu, ile ciał jest tamże pochowanych⁸⁹. Późniejsze polskie hortulusy (ok. 1585 i 1636) zawierają ową modlitwę, ale już bez jakichkolwiek indulgencji⁹⁰.

5. Cenzura

Na mocy ustaleń Soboru Trydenckiego treść modlitewników została poddana rewizji⁹¹. Papież Pius V w bulli z 11 marca 1571 r. ogłosił nową

88 W HL 1533, k. 158v oraz HL 1546, k. 234r poprawnie Johanne papa XXII: „Alia oratio post elevationem, de qua conceduntur CCC dies indulgentiarum a Johanne papa xxx [sic! = XXII]: Anima Christi sanctifica me, corpus Christi salva me”; 300 dni odpustu w łacińskim hortulusie: Strasburg: Grüninger, 31 i 1500 (por. L. Bernacki, dz. cyt., s. 29–30). Tej popularnej modlitwie przypisywano jednak różną liczbę dni (3000–20 000) lub lat odpustu (3000–4000) – por. N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 2, s. 296.

89 HL 1533, k. 196v; HL 1546, k. 295r (por. L. Bernacki, dz. cyt., s. 32): „Hanc orationem compilavit papa Johannes XII, concedens cuilibet transeunti cimiterium sive ecclesiam tot dierum indulgentias, quot christifidelium corpora ibi sunt sepulta: Avete omnes, Christi fideles animae”. Zob. też N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 2, s. 300, przyp. 4–6.

90 „Modlitwa za dusze wszystkich krześcijanów wiernych, tu na świecie zmarłych. Bądźcie pozdrowiony, wszyscy Krystusowe wierne dusze” (L. Bernacki, dz. cyt., s. 369).

91 Najpełniejsze omówienie: G. Caravale, *Forbidden Prayer. Church Censorship and Devotional Literature in Renaissance Italy*, trans. P. Dawson, New York 2011; M. Faini, *The Fifteen Prayers Attributed to Birgitta and Their Circulation in Early Modern Italy: Private Devotion, Heterodoxy, and Censorship*, [w:] *The Legacy of Birgitta of Sweden. Women, Politics and Reform in Renaissance Italy*, ed. U. Falkeid, A. Wainwright, Leiden 2023, s. 129–154; por. też Z. Chodyński, *Index librorum prohibitorum*, [w:] *Encyklopedia Kościelna* [dalej: EKOŚĆ.], wyd. M. Nowodworski, t. 8: *Ibas–Jezuici*, Warszawa 1876, s. 54–79, zwł. s. 63; S. Jamiolkowski, *Odpust*, [w:] EKOŚĆ., t. 17: *Obserwanci–Ozjasz*, Warszawa 1891, s. 97–116; M. Komorowska, *The Counter-Reforming...*, s. 331–332; dla porównania najnowsze opracowania jezuickich praktyk cenzorskich na przykładzie działalności Andrzeja Obrembskiego (ok. 1567–1639): I. Wieniec-Sielska, *Przekreśl, wytnij, zaszyj: siedemnastowieczny cenzor – studium przypadku*, Warszawa 2024.

wersję tekstu *Małego Oficjum do NMP*⁹². W dokumentach uzupełniających (*Modo et Regola di Espurgare li Ufficii, et altri Libri di Orationi*) określono zasady oczyszczania *Officium Parvum* i innych modlitewników. Znane są dwie edycje tych dodatków: pierwsza w formie plakatu (Rzym: Dziedzice A. Blado, [1571–1590]⁹³) i druga zawarta w obszernym poradniku dla inkwizytorów autorstwa Giovanniego Battisty Porcellego, *Scriniolum Sanctae Inquisitionis Astensis in quo quaecumque ad id muneris obeundum spedare visa sunt, videlicet Librorum Prohibitorum Indices...* (Asti: V. de Zangrandis, 1610 [recte 1612], s. 55–57). W *Modo et Regola* wyraźnie nakazano usunięcie wspominanych już rubryk mówiących o niepewnych odpustach, próżnych, przesądnych praktykach czy mocy modlitw przekazujących treści niewiarygodne, nierozsądne czy nieprzyzwoite. Następnie przedstawiono dwie listy: pierwsza zawierała modlitwy, które miały być absolutnie zakazane (podano ich incipity), a druga obejmowała teksty tolerowane, ale wymagające interwencji cenzorskich (szczegółowo opisano fragmenty niepożądane). Zalecenia te, wraz z wydawanymi od czasu do czasu papieskimi konstytucjami o fałszywych, apokryficznych i zabobonnych odpustach, obowiązywały aż do 1669 r., kiedy w Watykanie powołano specjalną Świętą Kongregację Odpustów⁹⁴.

Analizowany hortulus (1568–1575) nie zawiera rubryk czerwonych. Dwukolorowy druk pojawia się tylko na kilku zachowanych kartach początkowych, podczas gdy pozostała część tłoczona jest jednolicie – czarną farbą, ale z utrzymaniem wyróżnienia typograficznego nagłówków opisujących cudowne odpusty i moce niektórych modlitw. Najprostszym wytłumaczeniem braku owych rubryk jest oszczędność drukarza – przede wszystkim chodziło o czas (ze względów technicznych druk dwubarwny trwał bowiem znacznie dłużej). Niewykluczone jednak, że była to świadoma decyzja nieznanych nam redaktorów, którzy

92 *Bullarium Diplomatum et Privilegiorum Sanctorum Romanorum Pontificum*, t. 7, Augustae Taurinorum, seb. F. et H. Dalmazzo editoribus, [b.m.] 1862, s. 897–901.

93 M. Faini, dz. cyt., s. 145 i 148, Fig. 5.5.

94 Zob. G. Caravale, dz. cyt., s. 171; konstytucje te wymienia Stanisław Jamiolkowski (dz. cyt., s. 111–112).

mimo wszystko chcieli przemycić informacje o indulgencjach – w taki sposób, by nie rzucały się w oczy.

Jeśli nawet tak było, to niewiele to pomogło. Między końcem lat 70. XVI w. a pierwszymi dekadami XVII w. jakiś skrupulatny czytelnik, zapewne kierując się zaleceniami soborowymi, dokonał „korekty”: oczyścił ów druczek z niepożądanych treści⁹⁵. Odnotowano 26 takich ingerencji. Wszystkie nagłówki z informacjami o odpustach czy fragmenty, które mogły uchodzić za zabobonne – przekreślił. Przypuszczalnie usunął gorszącą go rycinę z Batszebą podglądaną przez Dawida⁹⁶. Brutalnie, choć zgodnie z zaleceniami, potraktował rubrykę do 15 modlitw przypisywanych św. Brygidzie⁹⁷. O ile wiadomo, jest to jedyny zachowany polski przekład tej rubryki, tłoczony wcześniej po łacinie, np. w hortulusach z 1533 i 1546 r., i znanej z mocno skróconej wersji zawartej w tzw. modlitewniku królewicza Aleksandra⁹⁸. Przypuszczalnie do młodszej warstwy należą uszkodzenia na rycinie z przedstawieniem stygmatyzacji św. Franciszka⁹⁹. Wszystkie te „usunięte” fragmenty zestawiono poniżej (zob. Aneks I) z rubrykami indulgencyjnymi występującymi w HL 1533 i 1546. Warto podkreślić, że znane nam, młodsze polskie edycje hortulusów (Kraków ok. 1585 i 1636) już takich rubryk nie zawierają. One to właśnie – jak pisał Laterna – „przykurzały” modlitwy, których ganić się nie godziło.

6. Wnioski

Odnaleziony w Strängnäs modlitewnik jest – jak dotąd – jedynym zidentyfikowanym polskim hortulusem sprzed soborowych ustaleń, który

95 Kilka drukowanych modlitewników ze śladami purgacji odnotowuje Cristina Dondi (taż, *Printed Books of Hours from Fifteenth-Century Italy. The Texts, the Books, and the Survival of a Long-Lasting Genre*, Firenze 2016; za indeksem: *Censorship*).

96 Zob. K. Krzak-Weiss, *W ogrodzie duszy...*, s. 68–70.

97 Por. M. Faini, dz. cyt., s. 143–144, Fig. 5.3.

98 *Modlitewnik królewicza Aleksandra*, oprac. P. Kras, współprac. Z. Koczarski, Kraków 2024, s. XXXIV oraz s. 12–18 (tamże rubryka).

99 Przypuszczalnie to już dzieło szwedzkich (protestanckich) użytkowników, którym ten wizerunek mógł się kojarzyć jednoznacznie negatywnie, bardzo podobne ryciny zdobiły bowiem liczne przedruki antyfranciszkańskiego dzieła Erasmusa Albara *Der Barfüsser Münche Eulenspiegel und Alcoran*.

zachował się w tak dobrym stanie. Przekazuje tekst bliski zamieszczonemu we wcześniejszych, niewątpliwie istniejących, choć obecnie zaginionych, edycjach (znanych dziś tylko z jedno- lub kilkukartkowych fragmentów¹⁰⁰). Zawiera to, co było, jak można przypuszczać, najważniejsze dla ówczesnych użytkowników: rubryki opisujące moce, łaski i odpusty uzyskiwane po odmówieniu konkretnych modlitw. Doskonałe odzwierciedla więc ówczesne potrzeby wiernych chcących zapewnić sobie zabezpieczenie przed nagłą śmiercią i mękami czyśćcowymi (a przynajmniej pewnym ich etapem) za pomocą konkretnych oracji, bez dodatkowych, np. finansowych, warunków – to dawały właśnie odpusty za modlitwy¹⁰¹. Przede wszystkim te właśnie treści stały za sukcesem i popularnością hortulusów.

Ustalenia Soboru Trydenckiego oraz zabiegi jezuitów doprowadziły wprawdzie do „oczyszczenia” polskich wydań hortulusów z „odpustów niepewnych” i „zabobonów szkodliwych”, jednak z całą pewnością nie zdołały wykorzenić wiary w moc takich modlitw¹⁰². Warto zauważyć, że często występują one w XVII- i XVIII-wiecznych drukowanych

¹⁰⁰ Stan ówczesnej wiedzy na temat zachowanych hortulusów nie pozwolił Ludwikowi Bernackiemu na dokładniejszą analizę treści pochodzących sprzed reform trydenckich. Dziś znamy już dwie dobrze zachowane edycje, których reformy te nie objęły. Egzemplarz jednej z nich stanowi przedmiot niniejszego studium, egzemplarz drugiej zaś, starszej niewątpliwie od opisywanej o 20–25 lat, zidentyfikowała w Bibliotece Watykańskiej w Rzymie Katarzyna Krzak-Weiss: [*Hortulus Animae*, Kraków: Dziedzice M. Szarfenberga, ok. 1550], skupiła się jednak przede wszystkim na ikonografii tej edycji, nie badała zaś tekstów (zob. K. Krzak-Weiss, *W Ogrodzie duszy...*, s. 167–173, 243–259). Z pewnością warto przeprowadzić taką analizę. Postulować również można przegląd hortulusów (oraz innych, podobnych do nich modlitewników czy przedtrydenckich ksiąg liturgicznych, np. agend) pod kątem rozpoznania śladów użytkowania, takich jak próby pozbywania się tych „przesądnych” dodatków (liczne braki kart w znanych nam hortulusach mogą być efektem np. eliminowania od ok. 1571 r. treści uznanych za niestosowne).

¹⁰¹ Por. J. Delumeau, dz. cyt. Na funkcje apotropaiczno-magiczne odpustów za modlitwy zawarte w rękopiśmiennych i drukowanych godzinkach (i nie tylko) zwracają uwagę R.N. Swanson (dz. cyt., s. 247–248) oraz Mary Agnes Edsall (dz. cyt., s. 182 i n.).

¹⁰² Podjęto także próbę zastąpienia hortulusa nowym typem modlitewnika: *Harfą duchowną* (zob. M. Komorowska, *The Counter-Reforming...*).

oraz rękopiśmiennych modlitewnikach czy księgach bractw różańcowych bądź szkaplerznych¹⁰³.

W końcu, co oczywiste, modlitewnik ten wzbogaca naszą wiedzę o produkcji wydawniczej Mateusza Siebeneichera, a zarazem uzmysławia, po raz kolejny¹⁰⁴, jak wiele niespodzianek wciąż kryje się w „ciemnej materii” polskiej galaktyki Gutenberga¹⁰⁵.

103 Zjawisko wymaga oczywiście szeroko zakrojonych badań; za dobry przewodnik po tego rodzaju treściach może służyć zestawienie druków XVII–XVIII w. opracowane przez Krystynę S. Moisan-Jabłońską – zob. też, *Obraz czyśćca w sztuce polskiego baroku. Studium ikonograficzno-ikonologiczne*, Warszawa 1995, zwł. s. 177 i n.; zob. też S. Bystroń, dz. cyt., s. 75 i n.; M. Zowczak, dz. cyt., s. 452 i n.

104 Podobnie jak coraz liczniej publikowane wyniki badań fragmentologicznych oraz odkrycia kompletnych, nieznanych skądinąd edycji – zob. np. *Śmierci z Mistrzem dwojakie gadania... Nieznany drukowany przekaz „Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią” z 1542 r.*, wyd. W. Wydra, Poznań 2018.

105 Odwołuję się tu do artykułu Falka Eisermanna, *The Gutenberg Galaxy's Dark Matter: Lost Incunabula, and Ways to Retrieve Them*, [w:] *Lost Books. Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, ed. F. Bruni, A. Pettegree, Leiden 2016, s. 31–80.

Aneks I

Fragmenty tekstu ocenzone w [Hortulus animae. Polonice, Kraków: Mateusz Siebeneicher, 1568–1575]. 8° (Strängnäs Roggebiblioteket, sygn. Wrangelske boksamlingen 1282)

k. 53v–54r: *Modlitwa ku Pannie Maryjej, którą Sykstus Papież złożył, od ktorej każdemu temu, [ktory ją mowi, dał jedenaście tysięcy lat odpustu]*. [incip.] *Zdrowaś naświętsza Maryja matko Boża, krolowa niebieskia, uliczko rajska...*¹

k. 54r: *Poczyna się płacz Panny Maryjej, a kto ji nabożnie mowi, otrzyma [siedm lat odpustu od Bonifaciusa Papieża, i 40 Karen]*. [incip.] *Stała matka boleściwa, podle Krzyża żalościwa, gdy jej syn miły wisiał...*² [k. 54v: rycina przedstawiająca Ukrzyżowanie – sygn. CS 1539].

¹ HL 1533, k. 87v; HL 1546, k. 130v (zob. L. Bernacki, dz. cyt., s. 21): „Subscriptam orationem unacum septem gaudiis gloriosae V. M. nec non antiphonis edidit Sixtus papa IV et concessit devote dicentibus, coram imagine B. M. V. in sole, et contulit unicuique XI milia annorum indulgentiarum: Ave, sanctissima Maria, mater dei, regina caeli, porta paradisi”. Por. też N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 2, s. 297, przyp. 3–4; F. Eisermann, *Ablassgebete (mit Bezug auf Papst Sixtus IV.)*, Sp. 6; B.J. Blackburn, dz. cyt., s. 157–95; VE15 nry od S-159 do 165.

² HL 1533, k. 88v; HL 1546, k. 125r (zob. L. Bernacki, dz. cyt., s. 21): „De planctu B.M.V., quem qui devoto corde recitaverit, consequitur septem annos indulgentiarum et quadraginta carenas a Bonifatio papa: Stabat mater dolorosa”. Karena (Carena): „[...] darowanie ciężkiej pokuty o chlebie i wodzie” może oznaczać „okres 7 lat i 40 dni, czyli łączy w sobie qudragenam (quarantenam) i septenam” (cyt. za: H. Manikowska, *Księga odpustów*, s. CLXXXIII, przyp. 21; zob. też K.M. Rudy, dz. cyt., s. 47–50).

- k. 55v: *Modlitwa ku Pannie Maryjej, od której Celestinus Papież [[dał trzy sta dni odpustu, kto ją nabożnie mowi]]. [incip.] Zdrowaś Maryja pokorna, wszystkiej łaski Boskiej pełna, nadziejo świata wszystkiego...*³
- k. 63v: *Modlitwa ku Pannie Maryjej, [[od której Innocencyjus Papież tym, którzy tę modlitwę spowiedawszy się nabożnie będą mowić przed obliczem Panny Maryjej, dał sto lat odpustu, i tyle kwadragen. Bonifacyjus także, Benedykt także, Klimunt także. A Jan Papież wszystkie pierwsze potwierdził, i tak wiele jako i oni przydał. A tak, kto tę modlitwę będzie piał, osiągnie wielką łaskę przez zasługi błogosławionej dziewicy. A trzydziestego dnia przed swoją śmiercią ujrzy taki człowiek Pannę Maryję pomocnicą sobie, jako to objawiono niektóremu zakonnikowi]]. [incip.] Proszę cię o panno Maryja nasłodsza matko Pana naszego Jezu Chrysta miłosierdzia napelniona nawyższego Krola corko...*⁴ [k. 63v: drzeworyt z przedstawieniem *Mulier Amicta Sole* – Muczkowski 411].
- k. 70r: *Modlitwa ku Pannie Maryjej [[kto je mowi taki bez pokuty, ani bez Ciała Bożego nie umrze, jakoż to Anioł świętemu Biernatowi zjawił]]. [incip.] Zdrowaś Maryja dziewko Trojce świętej. Zdrowaś Maria oblubienico Ducha świętego...*⁵
- k. 76r: *Testament Juliusza Papieża wtorego, który wieczor i rano, gdy dzwonią na pro Pace albo na Pacierze, ma być mowion, któremuż [[Testamentu dał ośmdziesiąt tysięcy lat odpustu]]. [incip.]*

3 HL 1533, k. 88v; HL 1546, k. 132v (zob. L. Bernacki, dz. cyt., s. 21): „Oratio perpulcra ad V. gloriosam, ad quam Caelestinus papa ccc dies indulgentiarum legentibus contulit: Ave mundi spes, Maria”. Por. też VE15 nr H-57.

4 Bernacki (zob. tenże, dz. cyt., s. 286–287) błędnie uznaje, że podstawą tej modlitwy w polskich hortulusach jest przekaz ze znanej mu edycji *Antidotariusza*: „O clementissima domina et dulcissima virgo, sancta Maria, mater dei, omni pietate plenissima”; tymczasem chodziło o popularną modlitwę „Obsecro te domina sancta Maria mater dei pietate plenissima summi regis filia mater gloriosissima mater orphanorum consolatio desolatorum [...]” (nie udało się jednak zidentyfikować apokryficznego odpustu potwierdzonego przez tyłu papieży).

5 HL 1533, k. 88v; HL 1546, k. 132 (zob. też L. Bernacki, dz. cyt., s. 61): „Quicumque sequentem oratiunculam quotidie devote dixerit, sine poenitentia et mystico corporis Christi non decedet, sicut fuit revelatum b. Bernardo, cui ab angelo data est: Ave Maria, ancilla s. trinitatis”.

*O nachwalebniejsza Krolewno miłosierdzia, pozdrawiam wielebny kościół żywota twojego, w którym odpoczywał Bog Pan moj...*⁶
[zob. il. 1].

- k. 85r–87v: *Modlitwa o Umęczeniu Pana naszego Jezu Chrysta: a tę modlitwę niżej napisaną złożył święty Ambroży, [upominając, ktoby ją kolwiek nabożnie mawiał przed umęczeniem Bożym, ukaże się mu Pan Jezus przy jego skonaniu. A Papież Anastasius ilekroć by ją kto mówił, tyle kroć przydał odpuszczenia dwieście lat grzechow śmiertelnych, za ktoreby w czyścicu cierpieć miał]*. [incip.] *Panie Jezu Chryste synu Boga żywego stworzycielu i odkupicielu człowieczego rodzaju, dziękujemy tobie niewymownie...*⁷ [k. 85v: drzeworyt przedstawiający Ukrzyżowanie – sygn. BM] [zob. il. 2].
- k. 87v: *Bonifacius osmy Papież przydał każdemu, który mając skrupchę spowieda się, a będzie mówił tę niżej napisaną [Modlitwę przez trzydzieści dni nabożnie, będzie miał odpuszczenie wszystkich grzechow]*. [incip.] *Boże, któryś chciał dla odkupienia świata narodzić się, od Żydow być wzgardzon...*⁸

- 6 Bernacki (zob. tenże, dz. cyt., s. 296) nie notuje źródła. Tekst tej modlitwy, w języku niemieckim w formie plakatu, został wydany w Krakowie ok. 1515–1524 przez Jana Hallera (zob. J. Pirożyński, dz. cyt., s. 151–166). Jan Pirożyński przypuszczał, że w takiej plakatuwej formie opublikowano również przekłady na język polski i łaciński. Zachowana w HPS modlitwa potwierdza istnienie polskiego przekładu. Zob. też *Najstarsze historie o częstochowskim obrazie Panny Maryi. xv i xvi wiek, z rękopisów i starych druków* wyd. H. Kowalewicz, przekł. tekstów H. Kowalewicz, M. Kowalewiczowa, wprowadzenie do tekstów H. Kowalewicz, Z. Rozanow, Warszawa 1983, s. 90–100, a także: München, Bayerische Staatsbibliothek, forma plakatuwa, łacińska wersja, sygn. Einbl. v11,16 a: *Testamentum pape Iulii Secundi (nomine): Quicumq[ue] subscriptas orationes cum devotione dixerit sub pulsu Ave maria, totiens quotiens [et], dat iidem papa Iulius octoginta milia annorum indulgentiarum. De quo summe papalium habentur Bulle [et]c.* [incip.]: *O Glorississima Regina misericordie. Saluto venerabile templu[m] uteri tui in quo requievit deus dominus meus...*, [s. I, s.n, pocz. xvi w.]; N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 2, s. 297, przyp. 4.
- 7 HL 1533, k. 33r; HL 1546, k. 47v (por. L. Bernacki, dz. cyt., s. 18: źródło – wcześniejsze łacińskie hortulusy): „Sequitur Oratio b. Ambrosii de singulis articulis passionis domini, quam Anastasius primus papa confirmavit, dans singulis eam dicentibus quingentos dies indulgentiarum: O Domine Jezu Chryste fili dei vivi, creator et resuscitator generis humani”.
- 8 Por. L. Bernacki, dz. cyt., s. 262 – na podstawie hortulusów 1585, 1636, bez rubryki z odpustem: „Druga modlitwa o Bożym umęczeniu. Boże, któryś chciał dla

- k. 88r–88v: *Modlitwę tę niżej napisaną ktokolwie będzie mowił nabożnie pokłęknuwszy* [ten przed śmiercią swą użrzy wielebną Pannę Maryą ku swojej pomocy gotową, i otrzyma sto dni odpustu od Klimunta Papieża]. [incip.] *Proszę cię nasłodszy Panie Jezu Chryste synu Boga żywego, przez pięć ran twych, i ciężkie męki twoje...*⁹
- k. 89v–90: *Pozdrawianie Pana Jezusa, [ktorego sam nauczył jednego nabożnego człowieka: napominając go, aby go tak zawsze pozdrawiał.].* [incip.] *Bądź pozdrowion Panie Jezu Christe, Słowo Ojcowo, synu dziewiczy...*¹⁰
- k. 91r–93v: *Modlitwa z dziękami ku Bogu Ojcu za mękę Jezu Christa, od ktorej [są wielkie odpusty.].* [incip.] *Dziękuję tobie Panie święty Ojcie wszechmogący i wieczny Boże, i niechaj dziękuje tobie każdy...*¹¹
- k. 95v–96v: *Modlitwa przed Bożym miłosierdzim, od ktorej [mnodzy Papieże wielkie odpusty przydali, tak iż summę ich policzają dziewięćdziesiąt tysięcy, i dwa tysiąca i dwadzieścia i cztery*

odkupienia świata narodzić się, od żydów być wzgardzon: «Domine, Jesu Christe, fili dei vivi, qui pro redemptione nostra nasci et circumcidi voluisti, et a Judaeis reprobati». W różnych źródłach spotyka się różne warunki uzyskania odpustu, np. odmawianie modlitwy przez 40 dni (zob. N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 2, s. 297, przyp. 1).

- 9 L. Bernacki, dz. cyt., s. 20: „Oratio ad deum pro bono fine. O domine, Jesu Christe, fili dei vivi, crucifixe propter hominem, rogo te propter sancta vulnera tua [...]”.
- 10 HL 1533, k. 42v–43; HL 1546, k. 62v–63r; por. L. Bernacki, dz. cyt., s. 36: „Quinque laudes a Domino Jesu Christo cuidam religioso revelatae: Fuit quidam clericus satis sollicitus et diligens salutare matrem D. nostri J.C., dicens: Ave Maria etc. Et in ipsa salutatione semel apparuit ei dominus ipse Jesus et dixit: Mater mea iam valde gratam habet hanc tuam salutationem et ex ea multum te diligit, tamen et me salutare memento. Cui clericus: Nescio, domine, quomodo te debeam salutare. Tunc dominus Jesus ipsi clerico in cella constitute infrascriptas revelavit salutationes: Salutatio 1: Ave D., J.C., rex benedicte, verbum patris, filius virginis, agnus dei”.
- 11 L. Bernacki, dz. cyt., s. 58: „Oratio cum gratiarum actione ad patrem pro passione filii, dicenda post elevationem corporis Christi in missa, per quam proculdubio maximae acquiruntur indulgentiae et peccatorum omnium remissio, si cum devotione debita dicatur: Gratias tibi, domine”. Tekst w HPS jest bardzo zbliżony do fragmentu w HPI: „Dziękuję tobie, Panie święty, ojcie wszechmogący, wieczny Boże, i niechaj dziękuje tobie każdy język za przenaszczodrszą opłwitość miłosierdzia twego [...]” (cyt. za: tamże, s. 158).

lata.]]. [incip.] *O Panie Jezu Chryste, chwale cię na krzyżu wiszącego...*¹² [k. 95v: drzeworyt z przedstawieniem Vir Dolorum – Muczkowski 412] [zob. il. 3].

k. 97r–98r: *Modlitwa wielbego Bedy o siedmi słowach, które Pan Jezus wyrzekł wisząc na krzyżu, a ktokolwiek je z nabożeństwem będzie mówił, [[takemu ani zły człowiek nie zaszkodzi, ani Diabeł, a bez spowiedzi nie umrze]].* [incip.] *Panie Jezu Chryste, któryś siedm słow ostatniego dnia żywota twego wisząc na krzyżu rzekł...*¹³ [k. 97r: drzeworyt przedstawiający Ukrzyżowanie¹⁴].

k. 98r–98v: *Pozdrawianie wszystkiej zbroje Męki Pana Naszego Jezu Chrysta, kto tę zbroję męki Chrystusowej pozdrawia, o[[trzyma ty odpusty od trzydzieści Papieżów po dwu stu, a od sta i dwudziestu i ośmiu Biskupów po czterdzieści dni, a ku nim Innocencius Papież dał dziesięć i z potwierdzeniem tych wszystkich.]]*. [incip.] *Krzyżowi, gwoździemi, cierniowej koronie, biczom i włóczni...*¹⁵ [k. 98v: drzeworyt z przedstawieniem Vir Dolorum – Muczkowski 412].

12 Por. HL 1533, k. 36r; HL 1546, k. 54v; L. Bernacki, dz. cyt., s. 18–19; „Orationes dicendae ante imaginem pietatis, quas apparuit s. Gregorio et debent dici cum septem Pater nosler et totidem Ave Maria, pro quibus sunt maximae indulgentiae ab eodem Gregorio et aliis summis pontificibus concessae: O D.J.C., adoro te in cruce pendentem et coronam spineam in capite portantem”. W hortulusie polskim, Kraków, 1636, modlitwa już bez rubryki z odpustem (L. Bernacki, dz. cyt., s. 264–265). Inne źródła – podające 90 224 lata odpustu – wymienia Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 2, s. 295, przyp. 5–6; zob. też G. Roth, dz. cyt.

13 HL 1533, k. 33v; HL 1546, k. 51v (por. L. Bernacki, dz. cyt., s. 18, 54 oraz 266 – wersja w języku polskim, już bez opisanych łask): „Oratio venerabilis Bedae, presbyteri, de septem verbis ultimis, quas Dominus Jesus Christus loquebatur, pendens in cruce. De qua fertur, quod quicumque eam flexis genibus devote dixerit nec daemonis nec mali hominis nocumenta patietur neque inconfessus morietur: O Domine Jesu Christe, qui septem verba die ultimo”.

14 Ten sam drzeworyt w: *Pieśń o Bożem umęczeniu*, Kraków: M. Siebeneicher, 1558, k. tyt.

15 L. Bernacki, dz. cyt., s. 59 i 266: „Ad arma Christi salutatio: Cruci, clavis”. Obserwując rubrykę z podobnymi odpustami znajdujemy w edycji *Antidotarius Animae*, N. Saliceta (Paris: Kerver 1503 – w kolofonie 1502), k. 89v: „Notandum quod quicumque arma Passionis Christi devote intuetur, eademque veneratur, si de peccatis suis vere confessus fuerit et contritus, habebit tres annos Indulgentiarum a Leone papa et xxx summis pontificibus a quolibet centum dies, et a centum et xxviii

- k. 99r: *Modlitwa świętego Grzegorza o pięci ranach Chrystusowych, a kto ja nabożnie mowi, [[otrzyma sześć set lat odpustu]].* [incip.] *Zdrowaś ręko Boża prawa, srogim gwoździem tako krwa-wa...*¹⁶
- k. 113r–113v: *Druga Modlitwa, od ktorej tyle dni [[odpustu otrzymasz, ile pogrzebionych jest, tam gdzie mówisz]].* [incip.] *Zmi-luj się Panie nad duszami, ktore osobnych u ciebie nie mają po-mocnikow...*¹⁷
- k. 114r: *Modlitwa gdy Kapłan ostat<ni> raz mowi Agnus, <ktorej> Bo-nifacy papież dał dziesięć tysięcy lat odpustu* <[[i tyle kw]]> <artan>. [incip.] *Panie Jezu C<hryste ktoryś to na>świętsze ciało <i nadroż-szą krew z żywota> nawielebni<ejszej Panny Maryje>...*¹⁸
- k. 114v–115r: *Modlitwa, którą gdy kto mowi mając skrucę, [[taki swych grzechow zupełne otrzyma odpuszczenie]].* [incip.] *Proszę*

Episcopis, a quolibet eorum xl. Quas indulgentias confirmavit Innocentius quartus in Concilio Lugdunensi et addidit ad hec ducentos dies”.

- 16 Tak (600 lat) w: *Pozdrawianie wszystkich członków Pana Jezusowych* (Kraków: F. Ungler, ok. 1533, k. sygn. l₆v–l₇v); por. też L. Bernacki, dz. cyt., s. 268. W HL 1533, k. 34v: „Oratio beati Gregorii pape de quinque vulneribus Christi Jesu, et quicunque hanc orationem cum deuotione dixerit habebit **quingentos** annos indulgentiarum. Ave manus dextra Christi perforata”. Por. N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 2, s. 295, przyp. 10 (źródła z 500-letnim odpustem).
- 17 HL 1533, k. 196v; HL 1546, k. 295r (por. L. Bernacki, dz. cyt., s. 32): „Hanc orationem compilavit papa Johannes xii, concedens cuilibet transeunti cimiterium sive ecclesiam tot dierum indulgentias, quot christifidelium corpora ibi sunt sepulta: Ave te omnes, Christi fideles animae”. Por. N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*, Bd. 2, s. 300, przyp. 4–6, znany także druk plakatowy z ok. 1490 r.: VE15 J-3.
- 18 Uwaga: inny przekaz w HL 1533, k. 158v; HL 1546, k. 233v (por. L. Bernacki, dz. cyt., s. 29): „Oratio immediate post elevationem dicenda, ad quam Innocentius vi papa contulit plures indulgentias ad supplicationem Philippi, regis Franciae: D.J.C., fili dei vivi, qui hanc sacratissimam carnem et hunc pretiosissimum sanguinem”. HPS: karta w tym miejscu uszkodzona, tekst za: L. Bernacki, dz. cyt., s. 150–151 – tam też wzmianka o lokalnym źródle lat dla tej wersji, co raczej niemożliwe. Paulus (tenże, dz. cyt., s. 297) podaje różne wersje tej modlitwy oraz odpustów (nadanych przez papieża Innocentego vi i Bonifacego vi – z 20 000 dni odpustu, 2000, 10 000 lub 20 000 lat odpustu). Cenne uwagi zob. H. Rosenfeld, dz. cyt., s. 55 – tam zmianę 2000 lat wyjaśnia się jako omyłkowy odczyt z francuskiej podstawy (z „deux mille ans” na „decem milia annorum”).

cię namiłościwszy Panie Jezu Chryste, przez onę niezmierną łaskę którą ty Krolu niebieskie wisiał na krzyżu...¹⁹

k. 116r–116v: Modlitwa o przedłużenie żywota, bo niegdy się [[uka-
zał dyjabeł świętemu Biernatowi mówiąc, iż wiem ośm wierszy
w żoltarzu, które gdyby kto mówi na każdy dzień, tak ważne bę-
dzie jakoby wszystek żoltarz mówił. Ale gdy na żądanie święte-
go Biernata nie chciał ich powiedzieć, rzekł święty Biernat: wiem
co uczynię, będę zawsze mówił wszystek żoltarz, a tak ty wier-
sze wypełnię. Tedy dyjyabeł widząc iż tę wolą miał, powiedział
i oznajmił mu te wiersze]]. [incip.] Dobry Jezu oświeci oczy moje,
bych nigdy nie zaspał w śmierci...²⁰ [zob. il. 4].

k. 119r–119v: Modlitwa świętego Augustyna, przeciwko nieprzyjacie-
lom naszym, [[od Ducha ś. Objawiona]]. [incip.] Boże bądź mi-
łościw mnie grzesznemu, a bądź stróżem moim po wszystkie dni
i nocy żywota mego...²¹

¹⁹ Tekst identyczny jak w HP1, za: L. Bernacki, dz. cyt., s. 151: „Proszę cię, namiłościwszy Panie, Jezu Kryste, przez onę niezmierną łaskę twoją, którąś [tekst w druku zepsu-
ty] ty, króliu niebieski, wisiał na krzyżu z boską miłością, z nasmierniejszą duszą”. Według Bernackiego źródłem tego zapisu był polski hipotetyczny modlitewnik rękopiśmienny, znana temu badaczowi łacińska podstawa modlitwy była bowiem opatrzona odpustem 6666 dni przyznanym przez Grzegorza III (incip.: *Precor te amantissimie Iesu Chryste per illam eximiam...*). Notowane są jednak inne wer-
sje tej modlitwy po podniesieniu, za których odmówienie papież Sykstus IV przy-
znał rzekomo odpust zupełny w 1473 r. (por. N. Paulus, *Geschichte des Ablasses...*,
Bd. 2, s. 296).

²⁰ Por. L. Bernacki, dz. cyt., s. 30: „Legitur in vita s. Bernardi, abbatis Clarevallis, quod
daemon sibi semel apparuit, dicens se scire octo versus in psalterio, quos qui quo-
tidie diceret, tantum meriti acquireret acsi totum psalterium Davidicum decan-
tasset. Et cum b. B. instaret, ut sibi eosdem versus ostenderet, ille vero hoc facere
recusaret, tunc b. B.: Scio, inquit, quit faciam, nam quotidie legam totum psalte-
rium deinceps, sicque praedictos versus non obmittam. Quod cum audisset dae-
mon, ne tantum bonum faceret, potius sibi hos versus ostendit: Illumina oculos
meos, ne unquam obdormiam in morte”. Por. też: „Szczyt duszny” z *modlitewni-
ka...*, s. 176–177. Nie ma tego (lub podobnego) wstępu do tej modlitwy w HL 1533,
1546. Popularna modlitwa z rubryką o zbliżonej treści spotykana jest w wielu innych
źródłach – zob. K.M. Rudy, *Rubrics, Images and Indulgences...*, s. 21–22.

²¹ HL 1533, k. 161r; HL 1546, k. 248r: „ut dicitur sibi revelata”; L. Bernacki, dz. cyt., s. 256:
„Modlitwa ś. Augustyna przeciw nieprzyjaciłom naszym. Boże, bądź miłościw mnie,
grzesznemu człowiekowi, a bądź stróżem moim po wszystkie dni i nocy żywota mego”;

- k. 174v–175: *Modlitwa o świętej Annie. Papież Aleksander szosty* [[dał dziesięć tysięcy lat odpustu za śmiertelne grzechy, a dwadzieścia tysięcy lat za powszednie]], wszystkim tym, którzy tę modlitwę będą mówić przed obrazem świętej Anny. Ojciec nasz jenneż jest w n[iebie]. etc. Zdrowaś Maryja miłości pełna...²²
- k. 175r–175v: *Modlitwa o świętej Annie, od której są* [[sto dni odpustu, tyle razy ile ją kto]] *mówi przed obrazem świętej Anny.* [incip.] *Ile jest krop w morzu, a ziarn piasku, trawy...*²³
- k. 176v: *Modlitwa o świętej Annie, [którą święta Anna objawiła św[iętej]. Brygidzie].* [incip.] *Błogosławione bądź słodkie imię Pana naszego Jezusa Krysta...*²⁴

tamże podstawa łacińska: „Oratio s. Augustini, a sp̃ritu sancto sibi revelata. Deus, propitiu es to mihi peccatori et custodi me omnibus diebus et noctibus vitae meae”.

- 22 HL 1533, k. 129–129v; HL 1546, k. 190v (L. Bernacki, dz. cyt., s. 39–40): „Alexander papa vi concessit decem milia annorum indulgentiarum pro mortalibus et viginti pro venialibus dicenti hanc orationem trina vice coram imagine s. Annae ac beatissimae Virginis et filii eius, quas et proprio ore promulgavit et publicavit. Anno videlicet 1494 : Ave Maria gratia plena, dominus tecum, tua gratia sit mecum”. Źródłem tego zapisu jest apokryficzny odpust papieża Aleksandra VI, którego tekst krążył w postaci jednokartkowych druków na pewno już w początkach XVI w. i później – zob. VE15 nr M-16; L. Incollingo, *Political Engagement and popular print in Spanish Naples (1503–1707)*, Leiden 2024, s. 159–160, Fig. 5.1, 5.2. Tekst znany jest także z innych drukowanych i rękopiśmiennych przekazów – zob. np. *Hortulus Animae*: Strassburg: J. Wähinger, 1503, k. p₈v–q₁r; *Die Theologischen Lateinischen Handschriften in Octavo Der Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz*, Teil 1: Ms. Theol. Lat. Oct. 66–125, oprac. B. Braun-Niehr, Berlin 2007, s. 255: sygn. Theol.Lat.Oct. 114, Orationale, Diurnale Benedictinum, k. 44v–46r.
- 23 L. Bernacki, dz. cyt., s. 40 (por. HL 1533, k. 129v–130): „Alia, ad quam reverendissimus pater, dominus dominus Raymundus, cardinalis et legatus, concessit omnibus subscriptam orationem devote coram imagine B. M. et s. Annae, matris eius, orantibus totiens quotiens centum dies indulgentiarum: Quotquot maris sunt guttae et arenae terrae”. 100-dniowy odpust za wspomnianą modlitwę faktycznie został udzielony przez legata papieskiego, Raymunda Peraudiego (1435–1505) – por. VE15 nr P-10; zob. też *Hortulus Animae*: Strassburg: J. Wähinger, 1503, k. q₁r. *Die Theologischen Lateinischen Handschriften*, s. 255: sygn. Theol.Lat.Oct. 114, Orationale, Diurnale Benedictinum, k. 45r–46r.
- 24 L. Bernacki, dz. cyt., s. 301, przyp. 1 (źródła) – badacz udowadnia, że modlitwa pochodzi z łacińskiej podstawy *Legendy o św. Annie*: „Oratio dicenda ab Anna revelata: Benedictum sit dulce nomen domini nostri, Jesu Christi [...]”. Polski przekład Jana z Koszyczek różni się od tekstu w HPS – zob. *Żywot świętej Anny, naczystszej*

k. 217: drzeworyt przedstawiający stygmatyzację św. Franciszka – świętemu wydrapano twarz; tak też potraktowano twarz ukrzyżowanego Serafina, który objawił się zakonnikowi.

k. 223r: *Modlitwa o świętej Szczesnej i Wiecznej*. [pierwotnie rubryka?] *Ktokolwiek tym pannam rad służy, które były dwie siostry rodzone jednego senata rzymskiego, to u Boga otrzyma, co Pan obiecał wszystkim, którzy im służą. Bowiem gdy już miały być stracone, a dokonać żywota przez męża, kiedy się na placu swej męża modliły, za ty którzyby im służyli, głos z nieba jest usłyszan: Ktokolwie wam będzie służył, taki będzie szczęśliwy w rzeczach cześnych taki będzie fortunny w żywocie, szczesny przy śmierci, A tak którzy służą tym pannam, [[nigdy w żadnym ubostwie nie będą]]. [incip.] Tyć są Panny mądre, które wziąwszy olej w sędy swoje, wyszły naprzeciw Oblubieńcowi...²⁵.*

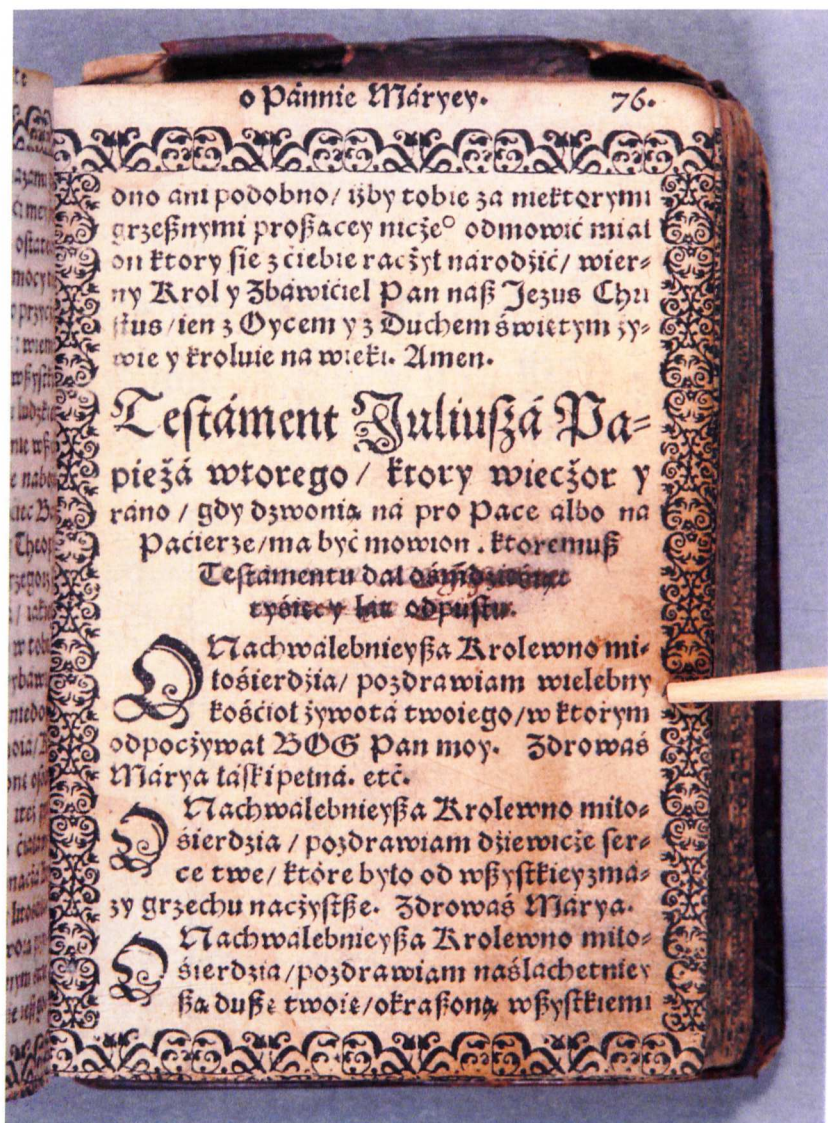
k. 282v–284v²⁶: *Tu się poczynają Modlitwy piętnaście świętej Brygidy Paniej nabożnej, księżny szwabskiej. Która czasu swojego żywota wiele tajemnic Boskich miała objawionych. Ta pani zawsze pokłękawszy nabożnie przed Bożym umęcznim ty modlitwy mówiła, chcąc wiedzieć liczbę // [k. 283r: drzeworyt przedstawiający św. Brygidę – sygn. CS – Muczkowski 357] ran Pana naszego Jezu Chrysta. A gdy jednego czasu modliła się przed umęczeniem Bożym, które jest w ko//[k. 283v] [[ście świętego Pawła w Rzymie.*

Panny Maryjej matki Bożej i Pana Jezu Krysta starej matki jego [Kraków, Hieronim Wietor, ok. 1532], wyd. E. Cybulska-Bohuszewicz, M. Osiewicz, W. Wydra, wstęp E. Cybulska-Bohuszewicz, M. Osiewicz, Poznań 2023, s. 79. Uwaga: HL 1533, 1546, hortulusy polskie ok. 1585, 1636 nie zawierają w nagłówku informacji o objawieniu modlitwy św. Brygidzie przez św. Annę.

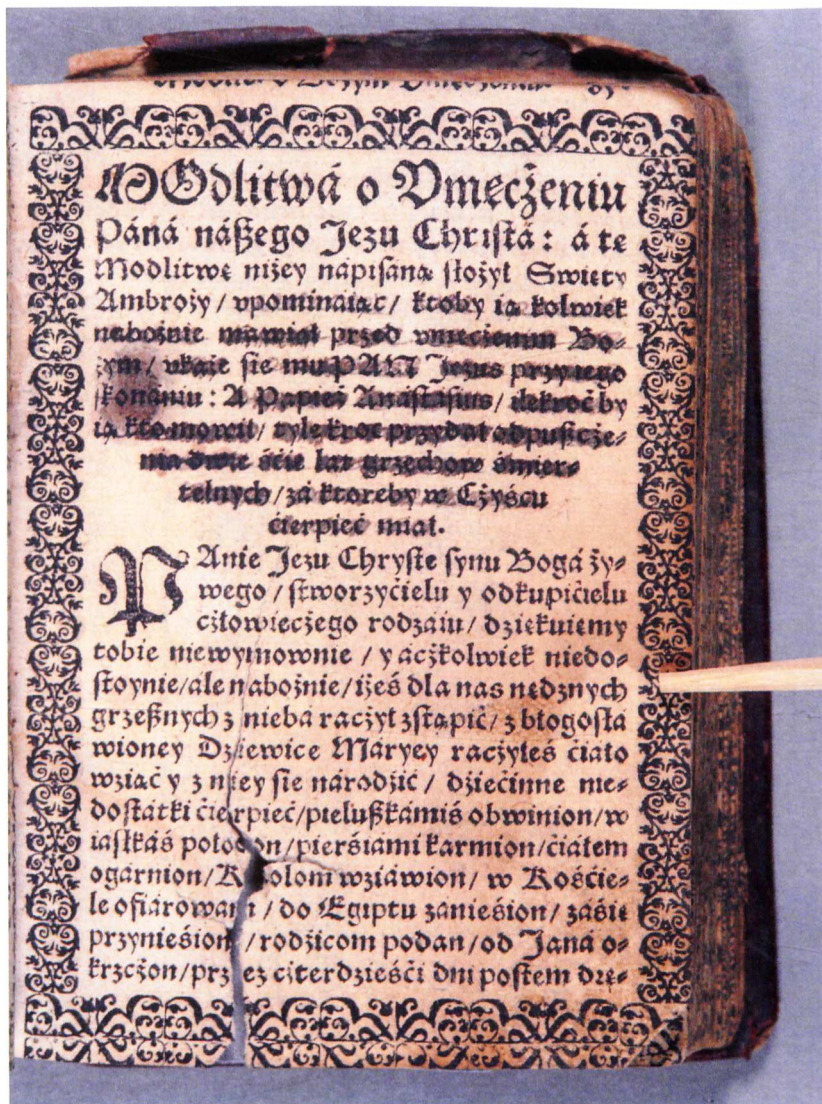
25 Bernacki nie notuje źródła (zob. tenże, dz. cyt., s. 350). W znanych polskich hortulusach (ok. 1585 i 1636) modlitwa do św. św. Perpetui i Felicyty nie zawiera wstępu (zapewne pierwotnej rubryki) ze skróconym żywotem i opisem łask płynących za odmawianie tej modlitwy. Tekst podany w HPS prawdopodobnie pochodzi z oficjum brewiarzowego i wymaga skolajonowania z tekstem w *Viaticum Posnaniense* (Lyon: B. Lescuyer, nakł. J. Hallera, 1513; Estr., t. 32 s. 422). Tamże znajduje się skrócony żywot męczennic oraz wzmianka o święcie o 9 lekcjach, ogłoszonym, jak się uważa, przez bpa poznańskiego Jana Lubrańskiego w jego diecezji – zob. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji Poznańskiej*, t. 1, Poznań 1959, s. 771; *rzeczy cześne – sprawy doczesne*.

26 Tekst polski odpowiada niemal dosłownie łacińskim rubrykom w HL 1533, k. 197r–198r; HL 1546, k. 296v–298. Por. L. Bernacki, dz. cyt., s. 385–389.

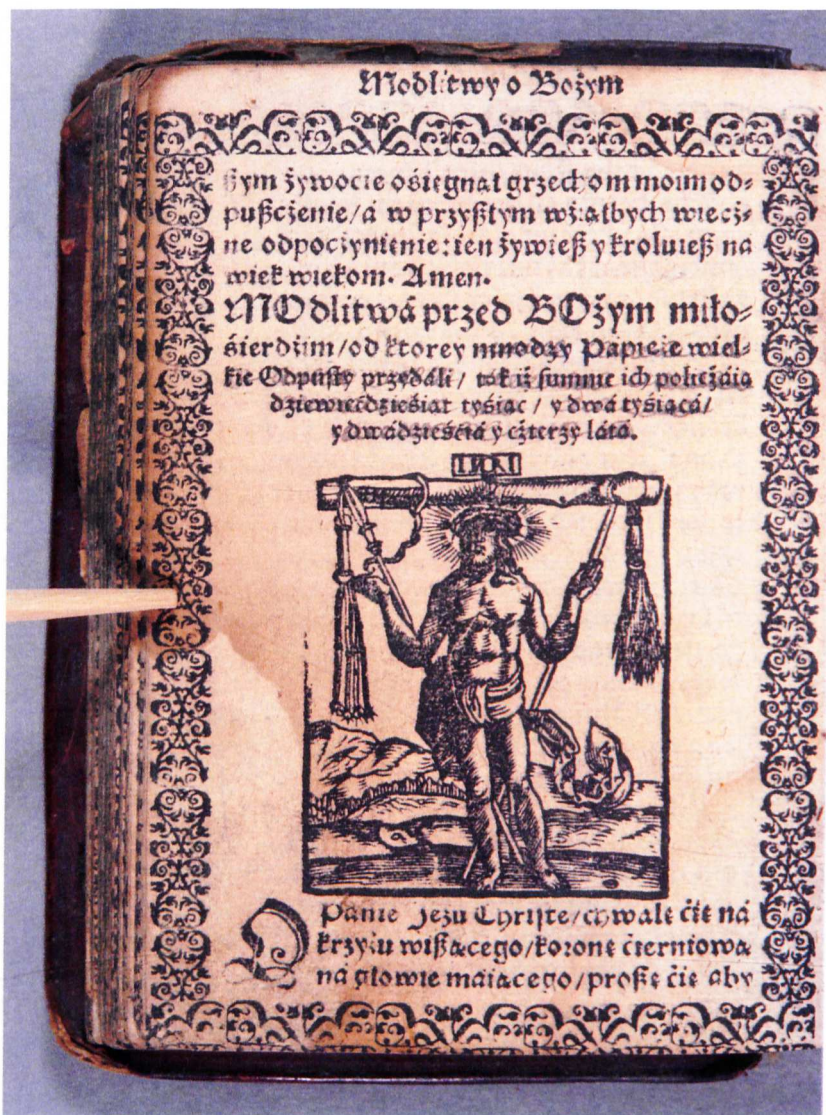
Tedy Pan Jezus przez on Obraz odpowiedział. Ran ciała mego było, pięć tysięcy czterzy sta i sześćdziesiąt: ktore jeśli którą czcią a chwałą chcesz uczcić, tedy ty piętnaście modlitw i tyle pacierzy (...)owych mamy pokłękawszy mowić <do> <roku> każdą ranę z uczciwością pozdrowić. I nad to jeszcze Pan Jezus rzekł. Tenci jest pożytek tych modlitw: Iż ktokolwiek je do roku z nabożeństwem będzie mowił, tedy z jego rodzaju piętnaście <.....> <wy>bawione, a piętnaście grzesznych z jego pokolenia nawroci się, i piętnaście smętnych z jego pokolenia będą pocieszeni, i piętnaście sprawiedliwych z jego rodzaju w dobrym st<ad>le będą potwierdzeni. A taki człowiek sam nad wszystko napierwej dostąpi dosko<nało>ści i będzie miał wielką skruchę za <gr>ze<ch>y, i uznanie wszystkich swoich grzechow. Piętnastego dnia przed <jeg>o śmiercią dam takiemu człowiekowi C<iało> moje, i nie będzie na wieki <acznął>, i napoję go Krwią moją, iż nie będzie pragnął. I znamię świętego Krzyża położyć przed nim, przeciw jego wszystkim nieprzyjacielom, i taki czło//[k. 284r]wiek będzie wyb<awion> od nagłej śmierci. A jeśli by kto żył przez trzydzieści lat w grz<e>chach śmiertelnych, a ty Modlitwy bądź<ie> nabożnie mowił, albo iż je umyśli mowić, tedy mu Pan Bog <chce> odpuścić wszystkie grzechy, i za<chowa> go Pan Bog od złej pokusy, i wyba<wi> <go> od wiecznego potępienia. I Pan Bog grzechy takiego człowieka zgładzi, ktore popełnił od swej młodości, i będzie co dalej to lepszy przez łaskę Bożą. A czegokolwiek u Pana Boga, abo u Panny Maryjej <będzie> prosił, to wszyst<ko> otrzyma. I będzie się taki człowiek mno<żył> w cnotach, w imieniu, w dobrym sta<nie> <...> jeśli by wszystkiego czasu swego<o> żywo<ta> żył w swej woli, a jeśli by rychło albo jutro miał umrzeć, tedy Pan Bog <...> tych Modlitw przedłuży żywot jego. A <.....> ty modlitwy będzie mowił, tedy <.....> czterdzieś<ci> <lat> odpustu osiągnie, a tego ma być <...>en<..> w nawyższym korze <an>ielskim <bę>dzie. <...>yby kto kogo in<nego> tych Modlitw czył, jego wesele i z<god>a nigdy nie zginie, i taką zapłatę <t>e<n> <cz>łowiek będzie miał, jakoby je sam m<owił> gdziekolwiek ty Modlitwy będą <.....> [k. 284v] taki człowiek był w ogniu, albo w wodzie, <t>edy mu Pan Bog będzie łaskaw, i miło<s>ierdzim swoim obroni go i wybawi, jako <...> gdy świętego Piotra tonącego, i świętego <Pa>wła z głębokości morskiej wybawił]] [zob. il. 5–7].

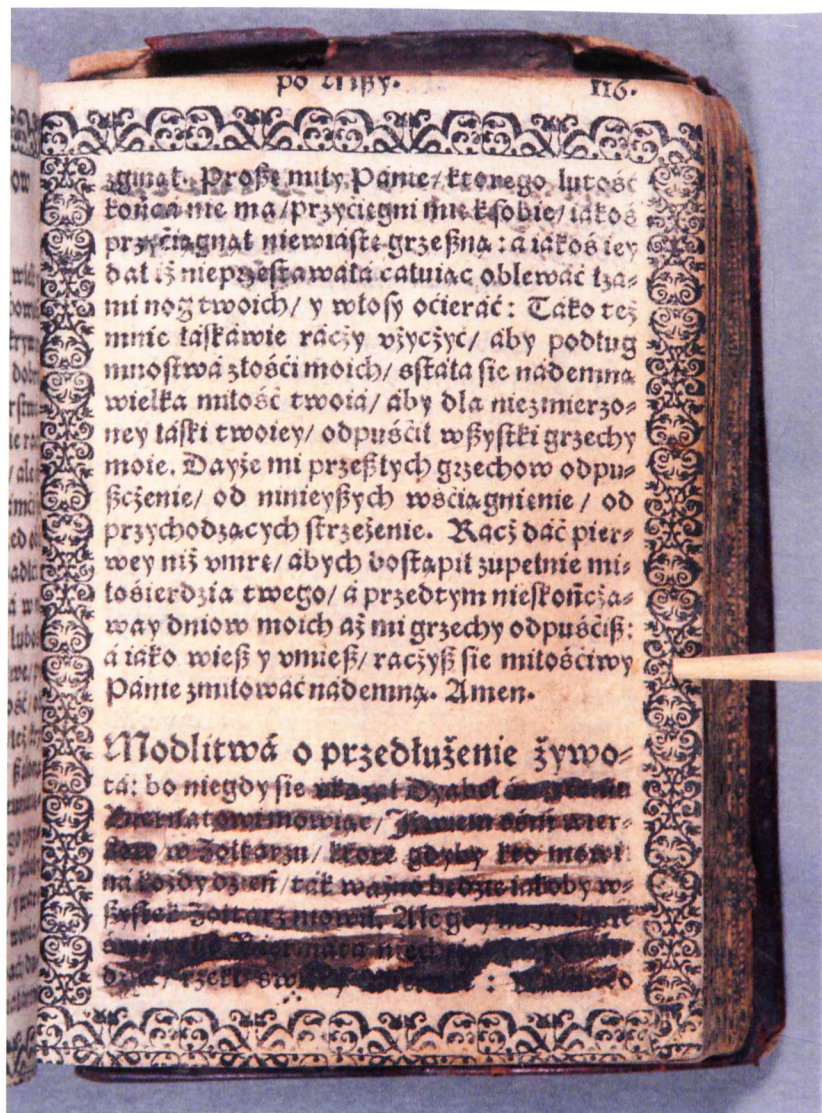
Il. 1. Ocenzurowana rubryka modlitwy Testament Juliusza Papieża wtorego, k. 76r

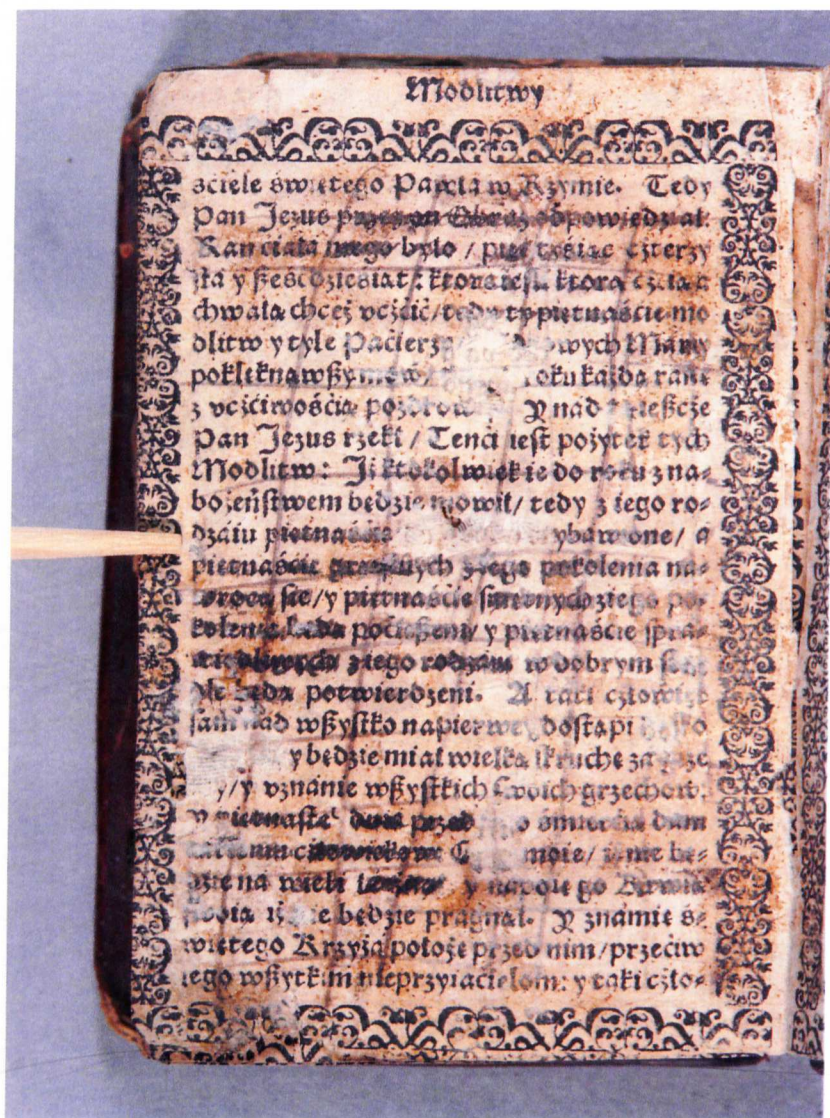
II. 2. Ocenzurowana rubryka modlitwy O Umęczeniu Pana naszego Jezu Chrysta, k. 85r

Il. 3. Ocenzurowana rubryka modlitwy *Przed Bożym miłosierdziem*, k. 95v

Il. 4. Ocenzurowana rubryka modlitwy *O przedłużenie żywota*, k. 116r

Il. 5. Ocenzurowana rubryka *Piętnastu modlitw św. Brygidy*, k. 283v

Il. 7. Ocenzurowana rubryka Piętnaſtu modlitw św. Brygidy, k. 284v

Aneks II

Zestawienie tekstów *Officium Parvum BMV* w *Hortulus animae*. Polonice, Kraków: Mateusz Siebeneicher, 1568–1575 oraz w modlitewniku Olbrachta Gasztołda, k. 91–205

- k. 16–16v: [por. MG, k. 91–91v]. Godzinki o przenaświętszej i ze wszech najczystszej Pannie Maryjej Matce Bożej. A napierwej mow Zdrowę Maryję. Panie racz otworzyć wargi moje, a usta moje wzjawią chwałę twoją... *Invitatorium*, Zdrowaś Maryja łaski. [Ps 94] *Podźcie zradujmy się Panu, śpiewajmy Bogu zbawicielowi...*
- k. 16v–17r: [por. MG, k. 93v–94]. *Hymna*. Ktorego świat, ziemia, morze dostojnie chwalić nie może...
- k. 17r: [por. MG, k. 94v–96]. *Nokturn pierwszy w niedzielę, w poniedziałek, a we czwartek*. *Antifona*. Błogosławionaś ty między niewiastami. [Ps 8] *Psalm*. Panie, Panie nasz, **jako przedziwne** imię twoje po wszystkiej ziemi... [w MG: jako dziwne].
- k. 17v–18: [por. MG, k. 96–98v]. *Antifona*. Jako mirra. *Psalm* [Ps 18] *Niebiosa wypowiedają chwałę Bożą, a uczynki rąk jego wzjawiają niebieską mocność...* *Antifona*. Jako mirra.
- k. 18v–19r: [por. MG, k. 98v–100]. *Antifona*. Przed łożnicą tej dziewicy. *Psalm* [Ps 24] *Pańska jest ziemia i pełność jej, okrąg ziem[ie] i wszyscy ktorzy mieszkają na niej*.
- k. 19r–19v: [por. MG, k. 100–101]. *Antifona*. Przed łożnicą. *Wiersz*. Krasą i cudnością twą poglądaj szcześnie. Ojczy Nasz. Zdrowaś Mar[yja]. *Błogosławienie*. Raczy miły Panie. *Odpowiedź*: Wybrana panno. *Lekcja pierwsza*. Święta Maryja panno nad pannami. *Responsoria*. Święte a niepokalane dziewictwo... *Wiersz*. Błogosławionaś ty między niewiastami. *Lekcja wtóra*.

- k. 19v: [por. MG, k. 101–103]. [Lekcja wtora]. *Święta Maryja, miłościwych miłościwa, przyczyni się za nami...* Responsoria. *Błogosławionaś jesteś dziewico Maryja. Wiersz. Zdrowaś Maryja. Te goś porodziła. Błogosławienie. Racz miły Panie. Odpowiedź: Nas z synem swoim. Lekcja trzecia. O Naświętsza Boża rodzicielko dziewico zawżdy Maryja.*
- k. 20r–21r: [por. MG, k. 103–106]. Responsoria. *Szczesna wiem jesteś święta dziewico Maryja. Wiersz. Racz się modlić za lud...* Wtóry nokturn we wtorek i w piątek. Antifona. *Krasą twoją i cudnością. Psalm [Ps 44] **Z obfitości wyrzekło** serce moje słowo dobre, powiedam ja uczynki moje krolowi. Język moj pióro pisarza prędko piszącego. Śliczny w krasie nad syny ludzkie.* [por. MG, k. 103–103v i n.: **Westchnęło** serce moje i dało słowo dobre. Powiedam ja uczynki moje krolowi. Język moj pióro pisarza prędko piszącego. Śliczny w krasie nad syny ludzkie].
- k. 21r–21v: [por. MG, k. 106–107v]. Antifona. *Krasą twoją i cudnością. Antifona. Wspomoże ją P. Bog obliczym. Psalm [Ps 45] **Bog nasz ucieczka i moc**, wspomóżyciel w smętkach, ktore nalazły nas barzo.* [por. MG: *Bog nasz i moc, i ucieczka i wspomóżyciel w smętkoch...*]
- k. 21v–22r: [por. MG, k. 107v]. Antifona. *Wspomoże ją Bog obliczym swoim. Antifona. Jako weselących się. Psalm [Ps 86] Fundamenty jego na gorach świętych, miłuje Pan brony Syjon nad wszystkie przybytki Jakobowe.*
- k. 22r–22v: [por. MG, k. 107v–108v]. Antifona. *Jako weselących się. Wiersz. Rozpłynęła się łaska. Błogosławienie. Racz miły Panie. Odpowiedź: Panno miłościwa modl się za nami. Lekcja czwarta. Wielkością grzechow obciążeni...*
- k. 22v–23r: [por. MG, k. 108v–110]. Responsoria. *Błogosławionaś jest dziewico Maryja...* Wiersz. *Zdrowaś Maryja. Oto podniesiona jesteś. Błogosławienie. Racz miły Panie. Odpowiedź: Gwiazdo Maryja morska. Lekcja piąta. Prawa dziewico po porodzeniu. Responsoria. Z Krolewskiego rodzaju wyszła Maryja najaśniej-sza...* Wiersz: *Naświętszej Maryjej dziewice pamiątkę. Błogosławienie. Racz miły Panie. Odpowiedź: Przywiedz nas dziewico.*
- k. 23: [por. MG, k. 111–112]. Lekcja szosta. *Święta Maryja racz względ-nąć, a modlitwy nasze przyjąć. Responsoria. Podług wolej Pana naszego...* Wiersz. *Aby cnota grzechy zakryła, a łaska winę.*

- k. 23v–24r: [por. MG, k. 112–114]. *Nokturn trzeci we śrzedę i w sobotę. Antifona. Wesel się Maryja dziewico. Psalm [Ps 95] Śpiewajcie Panu pienie nowe, śpiewajcie Panu wszystka ziemia.*
- k. 24r–24v: [por. MG, k. 114–115v]. *Antifona. Wesel się Maryja dziewico. Antifona. Racz dać bych cię chwalił Panno naświętsza. Psalm [Ps 96] Pan krolował raduj się ziemi, weselcie się ostrowy mnogie.*
- k. 24v–25: [por. MG, k. 115v–117]. *Antifona. Racz dać bych cię chwalił Panno naświętsza... Antifona. Śliczną stałaś się i lubą w rozkoszach twoich... Psalm [Ps 97] Śpiewajcie Panu pienie nowe, iżęć dziwy uczynił. Zbawiła sobie prawica jego, i ramię święte jego.*
- k. 25–25v: [por. MG, k. 117–118v]. *Antifona. Śliczną stałaś się i lubą w rozkoszach twoich... V[ersiculus] Wspomoże ją Bog... Błogosławienie. Racz miły Panie. Odpowiedź: Jen się raczył z Panny narodzić. Lekcja siódma.*
- k. 25v–26: [por. MG, k. 117–120]. [Lekcja siódma] *Błogosławiona i chwalebna zawżdy Dziewico Maryja, nad ine barzo dostojna. Responsoria. Nie znając matka panna męża, porodziła bez boleści zbawiciela świata. V[ersiculus]. Błogosławione wnętrzości Maryjej Dziewice. Błogosławienie. Racz miły Panie. Odpowiedź: Raczyś prosić za nami. Lekcja osma. Raczyś przypuścić Maryja panno miłościwa modlitwy nasze...*
- k. 26r: [por. MG, k. 118v–120]. [Lekcja osma] *Responsoria. Radujcie się zemną wszyscy, ktorzy miłujecie Pana. V[ersiculus] Czyście Panieńskie wnętrzości, pełne niebieskiej miłości. Błogosławienie. Racz miły Panie. Odpowiedź: Przez miłość syna twego. Lekcja dziewiąta.*
- k. 26v–27r: [por. MG, k. 120–121]. *Lekcja dziewiąta. Powstańże błogosławiona Panno przyczyniać się miłosiernie za nami... Responsoria. Zdrowaś Maryja perło czystości... V[ersiculus]. Panno pociecho opuszczonych.*
- k. 27r–27v: [por. MG, k. 121–123v]. *Te Deum Laudamus. Ciebie Boga chwalimy, ciebie Pana wyznawamy... V[ersiculus] Słuchaj corko a widź i nakłoń uch twego. [por. MG: słuchaj corko a bacz]. Te trzy nokturny mają tak być mowiony, jako wyższej u każdego napisano... tedy po nim mowić Te Deum laudamus. A potym jako tu stoi. Laudes albo Ślawy. Boże na pomoc moję wejźrzyj.*

- k. 28–28v: [por. MG, k. 125–126]. *Antifona. Po porodzeniu. Psalm* [Ps 92] *Pan krolował w **krasę** obleczon, obleczon jest Pan w mocność, i przepasał się.* [por. MG: Pan krolował w cudność obleczon]. *Psalm* [Ps 99] *Wesel się w Bodze **wszystka ziemia**, służcie Panu w weselu, wchodźcie przed obliczność jego w radowaniu.* [por. MG: wszelka ziemia].
- k. 28v–29r: [por. MG, k. 126–127v]. *Psalm* [Ps 62] *Boże Boże moj, do ciebie za światła czuję.*
- k. 29r–29v: [por. MG, k. 127v–128v]. *Psalm* [Ps 66] *Bog zlutuj się nad nami i błogosławi nam, oświeci oblicze swe na nas, a zlutuje się nad nami.*
- k. 29v–30: [por. MG, k. 128v, 130–130v, 129–129v, 132]. *Pienie troich dzieci. Błogosławcie wszystkie uczynki Pańskie Panu, chwalcie i powyszczajcie go na wieki. Psalm* [Ps 148–150; tekst jednolity]; [Ps 148] *Chwalcie Pana z niebios, chwalcie go na wysokości...* [por. MG, k. 132v, 131, 131v, 133]
- k. 30v–31r: [por. MG, k. 133–135v]. [Ps 149] *Śpiewajcie Panu pienie nowe, chwała jego w zebraniu świętych;* [Ps 150] *Chwalcie Pana w świętych jego, chwalcie go w umocnieniu siły jego. Antifona. Po porodzeniu dziewico niepokalana zostałaś... Capitulum. Jako macica winna rozmnożyłam słodkość wonności. Himna. Nachwalniejsza Panno powiększona nad gwiazdami.*
- k. 31v: [por. MG, k. 135v–136v]. *Wiersz. Słuchaj corko... Antifona. Pod twoją obronę...*
- k. 31v–32r: [por. MG, k. 136v–138v]. *Pieśń Zacharyjasza. Błogosławiony Pan Bog Izraelski iż nawiedził i uczynił odkupienie ludu swego.*
- k. 32r–32v: [por. MG, k. 138v–139]. *Antifona. Pod twoje zaszczylenie uciekamy się... V[ersiculus] Panie wysłuchaj modlitwę moję... Modlitwy. Świętej i wielebnej Boga rodzice zawsze dziewice Maryjej... Ku Świętemu Duchu. Niechaj oczyści serca nasze prosimy miły Panie...*
- k. 32v–33r: [por. MG, k. 139–140v]. *Ku ś[wietemu] Janowi Ewangel[ist]e. Świętego Jana Ewangelisty i Apostoła twego daj miły panie byśmy byli modlitwami wspomóczeni. Modlitwa do ś[wietego] Stanisława. Lud twój prosimy miły panie za przyczyną błogosławionego Stanisława... Ku wszystkim świętym modlitwa ostat[nia]. Wejrzyj łaskawie na niemoc i krewkość naszą. Antifona po jutrzni.*

- k. 33r–33v: [por. MG, k. 140v–141, 143–144]. *[Antifona po Jutrzni]. Bądź pozdrowiona gwiazdo morska... V[ersiculus] W każdym smętku i w udręczeniu... Modlitwa. Niechaj się przyczynia za nami prosimy miły panie Jezu Chryste... Na primę. Boże na pomoc moję weźrzyj, Panie ku wspomózeniu memu pospiesz... Himna. Duchu święty zawitaj k nam, dusze swoich ty nawiedź sam...*
- k. 33v: [por. MG, k. 144–145]. *Antifona. Po porodzeniu dziewicę. Psalm [Ps 53] Boże w imię twe zbawionego mię uczyń, a w mocy twojej wybaw mię.*
- k. 34–34v: [por. MG, k. 145–146v]. *Psalm [Ps 84] Błogostawiłeś Panie ziemię twoję, odwróciłeś jęctwo Jakobowe, odpuściłeś złość ludu twego...*
- k. 34v: [por. MG k. 147–148v]. *Psalm [Ps 116] Chwalcie Pana wszyscy pogań, chwalcie Pana wszyscy ludzie. Psalm [Ps 119] Do Pana wołałem gdym się smucił, a wysłuchał mię. Antifona. Po porodzeniu dziewicę.*
- k. 35r–35v: *Capitulum. Od początku i przed wieki stworzona jestem. Responsoria: Jezu Chryste synu Boga żywego v[ersiculi] Wybrana dziewico Maryja...; Racz dać, abych cię chwalił...; Śliczna stałaś się i przyjemna...; Po porodzeniu dziewicę niepokalaną... Niechaj czują wszyscy twoje wspomózenie...*
- k. 35v–36: [por. MG k. 148v–151] v[ersiculi] *Modl się za nami święta Boża rodzice... Panie racz wysłuchać modlitwę moję... Modlitwa: Podaj nam prosimy cię Panie Boże prawicę twoję. [Modlitwy:] Ku S. Duchu. Dusze nasze prosimy cię miły Panie... Ku S. Janowi modlitwa. Racz nam dać prosimy cię wszechmocny Boże... Ku wszystkim świętym. Racz wejrzeć miły Panie na niemoc i na krewkość naszą.*
- k. 36r–36v: [por. MG 151–154v] *Antifona po prymie: Narodzenie twoje chwalebna dziewico Maryja, wesele wzjawilo wszystkiemu światu. Modlitwa. Święta Maryja, gwiazdo morska. Na tercyję. Zdrowaś Maryja..., Boże na pomoc moję weźrzy. Himna jako na primę: Chryste krolu miłościwy.*
- k. 36v–37r: [por. MG 154v–157v] *Antifona. Wielebna Panno. Psalm [Ps 120] Podniosłem oczy swe na gory, skądby mi przyszło wspomózenie. Psalm [Ps 126] Jeśli Pan nie zbuduje domu, próżno robią, którzy ji budują. Psalm [Ps 127] Błogostawieni wszyscy, którzy się*

- boją Pana, którzy chodzą po drogach jego. Antifona: *Wielebna panno nad pannami. Capitulum. Jako na Syjon utwierdzonam.*
- k. 37v: [MG, k. 158–160] *Responsoria. Błogosławionaś ty między niewiastami... v[ersiculi]: Po porodzeniuś dziewicą niepokalaną została; Panie wysłuchaj modlitwę. Modlitwa. Racz dać prosimy, miłosierny Boże krewkości naszej wspomóżenie... Ku świętemu Duchu. Prosimy miły Panie w dusze nasze świętego Ducha Świętego łaskawie wlej. Ku świętemu Janowi modli[ta] Niechaj zawsze będzie prosimy miły panie święty Jan Apostoł i Ewangelista twój, naszej krewkości pomocnik.*
- k. 38r: [por. MG 160–162v] [Modlitwa] *Ku wszystkim świętym. Świętych wszystkich twoich prosimy miły Panie... Antifona. O kwitnąca Roża nadroższa matko Boża... v[ersiculus] Anioł Pański zwiastował Maryjej. Modlitwa. Boże któryś z błogosławionej dziewicy Maryjej żywota słowo twe przez... Na seklę. Zdrowaś Maryja, łaski pełna, pan z tobą... Boże na pomoc moję weźrzy, panie ku wspomóżeniu. Himna. Zbawicielu racz wspominać.*
- k. 38v–39r: [por. MG 162v–164] *Antifona. Święta Boża Rodzicielko, Psalm [Ps 128] Częstość wybojowali mię od młodości mojej, niechaj powie ninie Izrael. Psalm [Ps 129] Z głębokości wołałem k tobie panie, panie wysłuchaj głosu mego.*
- k. 39r–39v: [Por. MG 164v–166]. Psalm [Ps 130] *Panie nie powyższyło się serce moje, ani się podniosły oczy moje. Antifona. Święta Boża rodzicielko. Capitulum. Wkorzeniła się w ludu uczliwym. Responsoria: Po porodzeniu dziewicą niepokalaną została.*
- k. 39v: [por. MG k. 166–167v] v[ersiculi] *Racz dać bych cię chwalił... Panie wysłuchaj modlitwę moję... Modlitwy. Broń prosimy miły panie wiernych twoich obroną pokoju. Modlitwa ku świętemu Duchu. Onym ogniem prosimy miły panie Duch święty niechaj zapali... Modlitwa ku s[więtemu] Janowi. Niechaj będzie przy twym zborze zawsze miły Panie, święty Jan Ewangelista. Modlitwa ku wszystkim świętym. Wszyscy święci twoi niechaj nas zawsze wspomagają.*
- k. 40r–40v: [por. MG k. 167v–173v]. *Antifona po sekcie Święta Maryja, tyś słodkość ubogich... v[ersiculus] Po porodzeniu dziewicą. Modlitwa. Miły Panie Boże, któryś zbawienia wiecznego błogosławionej... Na nonę. Boże na pomoc moję weźrzy. Himna. Maryja*

- matko miłości. Antifona. Święta Maryja dziewica. Psalm [Ps 131] Pamiętaj panie na Dawida i wszystkie cichości jego.*
- k. 41r–41v: [por. MG k. 174–174v]. *Psalm [Ps 132] O jako dobrze i jako ucieszenie mieszkać braciej w jedności. Psalm [Ps 133] Oto ninie błogosławcie Panu wszyscy ludzie pańscy [por. MG: wszyscy **ślu-dzy** pańscy]. Antifona. Święta Maryja dziewico przyczyni się...*
- k. 41v: [por. MG, k. 175–176v]. *Capitulum. Jako Cynamon i Balsam woniący dałam wonię... Responsoria. Racz dać bych cię chwalił panno... v[ersiculi] Śliczna i słodka stałaś się w rozkoszach twoich. Panie wysłuchaj modlitwę moję. Modlitwa. Błogosławionej panny Maryjej prosimy miły panie..., Modlitwa ku świętemu Duchu. Niechaj przy nas zawżdy będzie miły Panie moc Ducha świętego.*
- k. 42r–42v: [MG, k. 176v–178]. *Modlitwa ku ś[więtemu] Janowi. Racz dać miły panie aby wysokość słowa twego... Modlit[wa] ku wszystkim Świętym. Święci wszyscy i wybrani twoi panie... Antifona. Śliczna stałaś się i luba w rozkoszach twoich... v[erisculus] Krasą twoją i cudnością twą... Modlitwa. Boże któryś nasłodszą Matkę Syna twego...*
- k. 42v–43r: [por. MG, k. 180–185v] *Na nieszpór. Boże na pomoc moię weźrzy, Panie ku wspomózeniu mojemu pośpiesz. Antifona. Maryja. Psalm [Ps 109] Rzekł Pan panu memu, siedź na prawicy mojej. Psalm [Ps 112] Chwalcie dzieci Pana, chwalcie imię Pańskie. Psalm – 43r–43v. [Ps 121] Weseliłem się tym, co mi rzeczonno... [w hortulusie kompletna wersja: Proście co ku pokojowi jest Jeruzalem, a obfitość **miłującym cię. Niechaj będzie pokój w mocy twojej i obfitość** na wieżach twoich; w MG: Proście co ku pokojowi jest Jeruzalem, a obfitość na wieżach twoich. Psalm [Ps 126] Jeśli Pan nie zbuduje domu. Patrz tego psalmu w tercycy]. Psalm [Ps 147] Chwal Jeruzalem Pana, chwal Boga twego Syon].*
- k. 44r–44v: [por. MG 186–188v]. *Antifona. Maryja dziewico weseli się zawżdy... Capitulum. Błogosławiona jesteś dziewico Maryja. Responsoria. Christowa Panno namilejsza... v[ersiculus] Bówie-meśmy ciężkością grzechow obciążeni. Himna. Zdrowaś gwiazdo morska.*
- k. 44v–45r: [por. MG 188–189v]. *v[ersiculus] Krasą twoją i cudnością twoją. Antifona: Święta Maryja. Pienie Błogosławionej i przena-czystszej Panny Maryjej. Wielbi duszo moja Pana mego. Antifona.*

- Święta Maryja wspomóż nędzne, potwierdzi bojażne. v[ersiculus]
Panie wysłuchaj modlitwę moję.
- k. 45v–46r: [por. MG, k. 189v–191]. Modlitwy. *Racz nam dać miły Panie abyśmy się wiecznie z dusznego i cielesnego zdrowia weselili... Modlitwa ku świętemu Duchu. Boże jenżeś serca wiernych Ducha świętego oświecenim nauczył. Modlitwa ku ś[więtemu] Janowi. Twój zbor prosimy miły Panie łaskawie racz oświecić. Modlitwa do wszystkich świętych. Racz dać prosimy cię miły panie. Antifona. Wesel się Boga rodzice, niepokalana dziewico.*
- k. 46r–46v: [por. MG, k. 191–192]. v[ersiculus] *Modl się za nami święta Boga rodzice. v[ersiculus] Modl się za nami święta Boga rodzice. Modlitwa. Boże któryś chwalebną dziewicę Maryję w poczęciu i w porodzeniu... Na kompletę. Nawroci nas Boże zbawicielu nasz...*
- k. 46v–47r: [por. MG, k. 192v–196v]. Antifona. *Z rozkosznym. Psalm [Ps 3] Panie czemu **weselim rozmnożeni** są, którzy mię smucą [w MG: Panie czemu rozmnożeni są, którzy mnie smucą]. Psalm [Ps 12] Jakoż długo Panie zapomnisz mię do końca...*
- k. 47r: [por. MG, k. 196v–198v] Psalm. [Ps 120] *Podniosłem oczy moje na góry. Tego psalmu patrzaj w tercyje. Drugi psalm [Ps 133] Oto ninie błogosławcie Panu. Tego patrzaj w nonie. Antifona. Z rozkosznym radowaniem pamiętkę wielebnej dziewicy obchodzimy. Capitulum. Wiele corek krolewskich zebrały bogactwa.*
- k. 47v–48r: [por. MG, k. 198v–200]. Himna. *Stała uliczka otworzona... v[ersiculus] Słuchaj coko, a widź i nakłoń ucha swego. Antifona. Wielbimy Cię Boża rodzico dziewico Maryja. Pienie Symeonowo. Ninie opuść sługę twego Panie, podług słowa twego w pokoju. Antifona. Wielbimy cię Boża rodzico dziewico.*
- k. 48r–48v: [MG, k. 200v–201v]. *Potym mow Pacierz, i wszystko jako w primie po psalmiech aż do modlitw tamże. Modlitwa. Grzechom sług twoich prosimy miły Panie racz być miłościw... Modlitwa ku świętemu Duchu. Boże, któryś Apostołom twoim świętym Ducha dał. [por. MG: świętego Ducha]. Modlitwa ku ś[więtemu] Janowi. Boże, jen baczysz iż złości nasze zewsząd nas udręczają... Modlitwa ku wszystkim świętym. Święci wszyscy prosimy miły Panie [por. MG: Święci wszytcy twoji].*
- k. 48v–49r: [por. MG, k. 203–203v]. Antifona. *Bądź pozdrowiona krolowo miłosierdzia... v[ersiculus] Modl się za nami błogosławiona*

Maryja. Modlitwa. Wszechmogący wieczny Boże, któryś chwalebnie dziewicę Maryję ciało i duszę z rządzenia Ducha świętego zgotował.

k. 49r: [por. MG, k. 203v–205] *Antifona. Daj pokój miły Panie czasów naszych. v[ersiculus] Bądź pokój w mocy twojej. Modlitwa. Boże od ktorego święte żądze i prawe rady i sprawiedliwe są uczynki.*

JAKUB ŁUKASZEWSKI

An Unknown Polish Prayer Book from the Publisher Mateusz Siebeneicher: The Last Such Hortulus?

This article discusses a previously unknown Polish prayer book of the Hortulus Animae type, discovered in the collections of the National Library of Sweden (Strängnäs). It was printed by Mateusz Siebeneicher's Krakow publishing house and can be dated to the years 1568–1575. The copy bears numerous traces of use and censorship, making it a unique testimony to religious practices and the control of prayer content after the Council of Trent.

Typographic and content analysis allowed us to confirm the print's origin and link it to Siebeneicher's other works. Particular attention was paid to the *Officium Parvum Beatae Mariae Virginis* (hours), whose text proved to be similar to the text of Olbracht Gasztold's Prayer Book, proving the existence of a common handwritten or printed source. An important element are the so-called indulgence prayers, texts promising the faithful extremely extensive graces and indulgences (often dating back tens of thousands of years). These prayers were at the center of theological disputes and the subject of censorship. The Strängnäs copy contains numerous traces of the deliberate removal of such content in accordance with the council's decrees, allowing us to trace the practical means by which prayer books were cleansed of prohibited content.

The author concludes that the discovered prayer book is the only known Polish hortulus from before the Tridentine reforms preserved in such good condition. This copy attests to both the popularity of indulgence prayers in Poland and the process of their subsequent elimination. Furthermore, it supplements current knowledge about both Siebeneicher's publishing activities as well as the functioning of prayer books in 16th-century religious culture, demonstrating the continuity of devotional practices despite official censorship.